

Васіль Быкаў

Воўчая зграя

Аповесць

Мінск

Мастацкая літаратура

1975

У гаманлівым людскім патоку ён памалу ішоў, куды ішлі ўсе, — па пероне, уздоўж вакзала, праз металічныя веснічкі на прывакзальную плошчу. Але на плошчы натоўп пасажыраў рассыпаўся ў розных кірунках — да аўтобуса, у памяшканне вакзала, на стаянку таксі, у багажню, — і ён замарудзіў хаду. Ён не ведаў, куды трэба далей — пехатой па вуліцы ці да прыпынку аўтобуса. Ён паставіў на гарачы, у масляных плямах асфальт свой няновы, з металічнымі навугольнікамі чамаданчык і агледзеўся. Мусіць, трэба было спытаць. У кішэні яго ляжала добра-такі пацёртая паперка з адрасам, але адрас ён ведаў на памяць і цяпер прыглядаўся, у каго б запытацца.

Людзей было шмат, і ўсе беглі, ішлі, міналі яго з такім спехам, з такім клопатам на маладых і старых, мужчынскіх і жаночых тварах, што ён доўга і нерашуча ўзіраўся ў іх, перш чым выбраў пажылога, мусіць, як сам, такіх жа гадоў, чалавека, які разгарнуў газету адышоўшыся ад кіёска.

— Скажы... Скажыце, калі ласка, як на вуліцу Касманаўтай папасці? Пехатой ці, можа, аўтобусам?

Чалавек падняў ад газеты не дужа ветлівы твар і панад акулярэмі строга паўзіраўся ў яго. Адказаў не адразу: можа, успамінаў вуліцу, а можа, прыглядаўся да незнаёмага, яўна не тутэйшага чалавека ў шэрым грубаватым пінжаку і шэрай кашулі без гальштук, зашпіленай да каўняра на ўсе гузікі, хоць было цёпла, бадай, нават горача. Пад гэтым нядоўгім, але пільным позіркам ён адразу пашкадаваў, што не завязаў гальштук, які ў яго, можа, гадоў восем без патрэбы вісеў на цвіку ў шафе. Ды і жонка казалла, што цяпер у горадзе ўсе ходзяць з гальштукімі, але ён проста не любіў ды і не ўмеў іх завязваць і паехаў так, як хадзіў дома ў святы: у шэрым, яшчэ ніштаватым гарнітуры і першы раз надзетай, хоць і даўно ўжо купленай, шэрай нейлонавай кашулі. На станцыі, аднак, зразумеў, што гарадскія апраналіся інакш — ці ў лёгкія кашулі з кароткімі, да локцяў рукавамі, ці з прычыны выхаднога — у беляя кашулі з гальштукімі. Але невялікая бяда, думаў ён, не хапала яшчэ клопату многа дбаць пра сваё адзенне...

— Касманаўтай, Касманаўтай... — сказаў чалавек, прыпамінаючы, і азірнуўся. — Вунь сядайце на аўтобус.

Сямёрку. Даедзеце да плошчы, там пяройдзеце на другі бок, дзе гастраном, і перасядзеце на адзінаццаты. Адзінаццатым праедзеце дзве астанойкі, а там запытаеце. Там прайсці метраў дзвесце.

— Дзякуй вялікае,— сказаў ён, хоць і не дужа запомніў увесь гэты не просты для яго маршрут, але ён не хацеў затрымліваць занятага, відаць, чалавека, толькі запытаўся яшчэ:

— Гэта далёка? Кіламетры два-тры?

— Ну якіх тры? Можа, паўтара якіх.

— Тады што ж ехаць? Я — пехатой,— узрадаваўся ён, што гэтая вуліца была не так і далёка, як яму здалося. спачатку.

Ён нетаропка пайшоў па тратуары, стараючыся сваім чамаданчыкам меней замінаць людзям, якіх на гэтай вуліцы было даволі-такі многа. Зрэдку ішлі па адным, а болей па два-тры, а то і групамі — маладыя і старэйшыя, усе прыкметна спяшаліся, і, як ён неўзабаве заўважыў, усе насустрач яму, некуды ў бок вакзала; з вакзала ж ішло зусім мала. Прыкмеціўшы гэтую асаблівасць, ён прыслухаўся да размоў поруч, але размовы былі адрывістыя і таропкія — бесклапотныя жарты, смех, не дужа яму зразумельныя рэплікі. Ля харчовага магазіна, які трапіўся па дарозе, народу было яшчэ больш — пераважна мужчын; ён зірнуў праз вялізную шыбу і здзвіўся — там аж гуў цэлы натоўп ля прылаўка. Усё гэта падобна было на нейкую падзею ці свята; карцела запытацца, але ўсё ішлі кампаніі, групкі занятых сабой і пэўна нечым узбуджаных людзей, і запытацца не было ў каго. Некаторыя ненадоўга спыняліся каля вялізнага стэнда з рэкламай, на якім яшчэ здалёку можна было прачытаць: «Футбол!» 27 чэрвеня на стадыёне «Дынама» сустрэча нейкіх каманд, і ён зразумеў, што неўзабаве, мусіць,— пачатак гэтай сустрэчы, таму такая беганіна на вуліцы.

Футболам ён мала цікавіўся, нават па тэлевізары не вельмі глядзеў яго, і не мог зразумець некаторых заядлых аматараў, якія дужа перажывалі за пэўную каманду, нібы там іграў іх сват, брат ці хоць бы добра знаёмы. Для яго ж не было розніцы, хто каго пераможа; сёння адны, заўтра другія — ці варта перажываць?

Але гараджане, мусіць, ставіліся да гэтага інакш, і па вуліцы проста цяжка было прайсці — чым меней заставалася да пачатку матча, тым хутчэй імчаліся людзі, пераважна маладыя мужчыны, сярод якіх, аднак, трапляліся і жанчыны таксама. Паўнютокія аўтобусы ледзьве паўзлі, у незачыненых

дзвярах вісела людзі. Затое назад аўтобусы ішлі амаль што пустыя. Ён ажно спыніўся на рагу, паўзіраўся ў гэтую праяву гарадскога побыту і падумаў, што, мабыць, трэба не забыцца расказаць пра ўсё дома, як вернецца ў вёску.

Пасля ён доўга і нетаропка ішоў па тратуары. Каб залішне не пытацца ў людзей, пазіраў на вузлы дамоў з рознымі назвамі вуліц, пакуль не ўбачыў на сінняй шыльдачцы надрукаванае белым: «вул, Касманаўтаў». Але нумар дома быў іншы, ён прайшоў да наступнай будыніны і пераканаўся, што ісці трэба яшчэ далёка. І ён ішоў, спакваля назіраючы жыццё гэтага горада, у якім ніколі не быў і куды нават не думаў калі-небудзь прыехаць, каб не пісьмо пляменніка, што цяпер ляжала ў яго кішэні. Праўда, апроч адраса, пляменнік не паведамляў больш нічога, ён нават не дазнаўся, дзе і кім працуе той чалавек, якая ў яго сям'я... Ну але што мог даведацца хлопец-студэнт, які выпадкова натрапіў на знаёмае прозвішча ў газеце і атрымаў адрас у міліцыі. Вось цяпер ён сам пра ўсё і дазнаецца — дзеля гэтага і ехаў.

Найперш, вядома, яму дужа радасна, што таму ўдалося выжыць з вайны, і ён спадзяваўся, што далей жыццё да яго паставілася больш літасціва. Калі жыве ў такім доме, дык, мабыць, не апошні чалавек у горадзе, можа, нават які начальнік. Хоць, канечне, ён ведаў, што чалавек не вызначаецца толькі сваёй прафесіяй або пасадай, ёсць яшчэ характар, нораў, дабрата ці злосць — гледзячы што пераважае, тое і вызначае чалавечую годнасць. Цяпер гэта, можа, нават больш за іншае было для яго важна, як і для кожнага госьця, які першы раз у жыцці, не званы і не чаканы, мае пераступіць незнаёмы парог. Але ён спадзяваўся на лепшае, бо сам быў спакойны і ўмеў паважаць другіх.

Прыглядаючыся да вялізных, пяці- і дзесяціпавярховых будынкаў з белай сілікатнай цэглы, да мноства балконаў, застаўленых у каго чым — раскладушкамі, старымі крэсламі, столікамі, рознай хатняй непатрэбчынай, аблытаных вяроўкамі, на якіх матлялася на ветры бялізна, — ён стараўся ўявіць сабе ягоную кватэру, вядома, з балконам, дзе-небудзь на высокім паверсе. На ягоную думку, чым кватэра вышай, тым лепш — болей сонца, чысцейшае наветра і, галоўнае, далёка відаць — калі не да краю, дык, пэўна, да палавіны горада. Гадоў шэсць назад ён ездзіў да жончынай сястры ў Харкаў і дужа ўпадабаў там пазіраць на вуліцу з балкона, хоць той і быў не так высока, усяго на трэцім паверсе.

Цікава яшчэ, як яго прымуць...

Ён, вядома, пастукае ў дзверы, не надта каб гучна, не кулаком, а лепш костачкай пальца, як наказвала жонка перад ад'ездам, і адступіць крыху назад, каб не лезці адразу ў дзверы, калі тыя адчыняцца. Сваю кепку, вядома, ён зніме раней, можа, нават яшчэ ў пад'ездзе або на лесвіцы. Калі дзверы адчыняцца, ён найпершы запытае, ці тут жыве той, хто яму трэба. Добра, калі б адчыніў сам; мабыць, ён бы яго пазнаў, хоць мінула трыццаць гадоў — час, за які, можна сказаць, не было чалавека і стаў чалавек. Але ўсё роўна, мусіць, пазнаў бы. Ён памятаў яго бацьку, а сын павінен быць нечым падобны на бацьку. Калі ж адчыніць жонка або хто з дзяцей... Не, мабыць, дзеці яшчэ малыя... Хаця, пэўна, могуць і дзеці, калі гадоў пяць-шэсць, чаму ж не адчыніць дзвярэй чалавеку? Тады ён запытае гаспадара і назаве сябе.

Тут, адчуваў ён, настане самае важнае і самае цяжкае. Па сабе ведаў, як гэта радасна і цяжка адначасна, калі так вось зняцку сустракаецца нехта знаёмы, даўні, забыты... І прыпамінанне, і здзіўленне, і нават крыху няёмкасці перад няўмольнаю хадой часу, які не заўжды міласэрны да чалавека... Пасля яго, напэўна, папрасяць зайсці, і ён пераступіць парог. Ну, вядома, кватэра ў іх харошая — розныя там паркеты, дываны, мяккія канапы, шклянныя дзверы — не горш, як і ў іншых у горадзе. У парозе ён паставіць свой чамаданчык і зніме гамашы. Абавязкова трэба не забыцца скінуць гамашы, на гэта асабліва напірала жонка, калі праводзіла яго ў дарогу. А то, казалі, дома ён прывык перціся ў кірзе ці гуме ад парога да стала адразу, як след не выцеришы абутак на ганку. Значыць, найперш трэба зняць гамашы. Шкарпэткі ў яго новыя, купленыя перад паездкай у сельмагу за рубель і шэсцьдзесят шэсць капеек, са шкарпэткамі канфузу не будзе.

Далей пачнецца размова. Вядома, размова будзе нялёгкай. Ён нават не мог сабе ўявіць, колькі ні думаў аб тым, як і з чаго яны пачнуць тую размову. Ну, але там будзе відаць. Мусіць, яго паклічуць за стол, і тады ён вернецца да свайго чамаданчыка, дзе ўсю дарогу ціхенька булькае вялікая бутэлька з маляўнічай замежнай наклеякай да самага корка і ляжыць сякі-такі вясковы гасцінец. Хоць і ў горадзе цяпер не голад, але вясковая каўбаска, слоічак мёду і тры харошыя, сушаныя ляшчы, пэўна, прыйдуцца гаспадарам даспадобы.

Трохі задумаўшыся, ён, мусіць, прайшоў занадта, бо замест шостага дзесятка дамоў згледзеў на рагу лічбу «88» і зразумеў, што даў лішку. Занепакоіўшыся, вярнуўся, хуткім крокам прамінуў скверык, нейкі меншы будынак з агромным

надпісам «П а р ы к м а х е р с к а я » на цэлы паверх, зазірнуў на лічбу. Але тут было зноў «76» — куды ж падзеўся цэлы дзесятак дамоў? Ён збянтэжана ўзіраўся ў лічбу, не ведаючы, куды падацца, і тады ўчуў ветлівы дзіцячы галасок ззаду:

— Дзядзя, а які дом вы шукаеце?

Ён павярнуўся і ўбачыў на тратуары дзвюх маленькіх дзяўчынак — адна беленькая, гадоў васьмі, памахвала вакол сябе сеткай з трохкутным пакетам малака і ўсмешліва пазірала на яго. Другая, чорненькая і трошкі вышэйшая за сяброўку, у кароткіх, як у хлопчыка, штоніках, таксама ўзіралася ў яго і ела з паперкі марожанае.

— Мне семдзесят восьмы дом трэба. Не ведаеце, дзе ён?

— Семдзесят восьмы ведаем. А які корпус?

— Корпус?

Пра корпус ён чуў упершыню, пра корпус ён зусім не падумаў, запамніўшы толькі нумар дома і нумар кватэры. Які яшчэ корпус?

Каб пераканацца, што не памыляецца, ён паставіў на тратуар цяжкаваты свой чамаданчык і дастаў з унутранай кішэні пінжака пацёрты канверт, у якім ляжала пісьлю пляменніка з адрасам. Сапраўды, пасля нумара дома была яшчэ літара «К» і лічба «3», а пасля ўжо значыўся нумар кватэры.

— Во, здаецца, тры. Корпус тры. Так, здаецца?..

Дзяўчынкі абедзве разам зірнулі ў яго паперку і пацвердзілі, што корпус сапраўды трэці, і сказалі, што ведаюць, дзе гэты дом.

— Там Нэлька злая жыве, за грыбам-пясочніцай,— сказала чарнявая з марожаным.— Мы вам пакажам.

З некаторай няёмкасцю ён скіраваў за дзяўчынкамі. Яны абышлі рог дома, за якім аказаліся вялізны падворак і далей яшчэ мноства такіх жа пяціпавярховых дамоў з зялёнымі пляцоўкамі, дарожкамі, радамі маладых, некалькі гадоў назад пасаджаных дрэўцаў. На лаўках каля пад'езда сядзелі старыя і жанчыны, скрозь гуляла, сноўдала, шумела гаманкая дзятва, дзесь між будынкаў бахаў валейбольны мяч, і на асфальце імчалі хлапчукі на веласіпедах. Дзяўчаткі ішлі поруч, і меншая, заглядваючы ў ягоны твар, запыталася:

— А чаму ў вас, дзядзя, адна рука? Другая адразу ж перапыніла яе сцішаным голасам:

— Як ты не разумееш, Ірка? Дзядзеву руку на вайне адарвала. Праўда, дзядзя?

— Праўда, праўда. Здагадлівая ты, маладзец.

— А ў нашым дварэ жыве дзядзя Коля, дык ён на адной назе ходзіць. Другую ў яго немцы адарвалі. Ён на маленькай

машыне ездзіць. Маленькая такая машынка, трошкі большая за матацыкл.

— А майго дзядулю фашысты на вайне забілі,— сумна ўздыхнуўшы, паведаміла меншая.

— Яны хацелі знішчыць усіх, але нашы салдаты не далі.

Праўда, дзядзя?

— Праўда, праўда,— сказаў ён, з прыемнасцю слухаючы іх мілы дзіцячы шчэбет аб тым, што яму было блізка і знаёма. Меншая трошкі абагнала яго і павярнулася, усё махаючы вакол сябе сеткай з пакетам.

— А ў вас, дзядзя, ёсць медалі? У майго дзядулі было шэсць медалёў. На картачы бачыла.

— Шэсць — гэта добра,— сказаў ён, каб не адказваць на яе прамое пытанне.— Значыцца, герой твой дзядул.

— А вы? Вы таксама герой? — усмешліва жмурачыся ад сонца маленькім цікаўным тварыкам, дапытвалася меншая.

— Я? Ды які я герой! Я не герой. Так...

— Вунь гэты дом,— паказала чарняявае цераз зялёны падворак з маладымі ліпкамі на такі ж, як і ўсе тут, пяціпавярховы дом з шэрай сілікатнай цэглы.— Трэці корпус.

— Ну дзякуй вам, дзядзяткі. Вялікае дзякуй! — сказаў ён, амаль што расчулены. Яны абедзве разам ахвотна праспявалі сваё «пжаласта» і пабеглі па дарожцы ўбок, а ён, раптам усхваляваўшыся, заповоліў крок. Значыць, ужо блізка! Чамусьці захацелася адсунуць на нейкі час далей і гэты дом, і сустрэчу з тым, пра каго ён думаў, успамінаў, не забываўся ўсе гэтыя трыццаць гадоў. Але ён сцяў у сабе зачаткі маладушных пачуццяў — калі прыехаў, дык трэба ісці, хоць бы зірнуць адным вокам, павітацца і ўпэўніцца, што жыве чалавек, які і для яго, калі разабрацца, азначае нямала.

Спяраша ён падышоў да рога і зверыў нумар у паперцы з тым, што чырвонай фарбай быў намалёваны на шурпатай цэгле. Дзядзяткі яго не ашукалі; сапраўды, на сцяне было выведзена з пацёкам К-3. Ён схаваў пісьмо ў кішэню, старанна яе зашпіліў на гузік, узяў чамаданчык. Цяпер трэба было знайсці кватэру, што, мабыць, таксама не проста ў гэткай аграмадзіне на сто ці болей кватэр.

Не дужа рашуча, азіраючыся па баках, ён скіраваў да першага пад'езда; перад дзвярыма спыніўся, сагнаўшы шэрага ката, які лянотна разлёгся ў цяньку ля парога. Перш чым адчыніць дзверы, агледзеў розныя надпісы на іх, абявы пра нумар паштовага індэкса, пра тое, што, ідучы з дому, трэба выключаць электрапрыборы, прачытаў надрукаваную на

машыныцы аб'яву: «У сераду 26 чэрвеня ў чырвоным кутку мае адбыцца агульны сход жыхароў, прысвечаны добраўпарадкаванню тэрыторыі двара». Вышэй над уваходам быў прыбіты нумар пад'езда з нумарамі кватэр у ім — ад першай да 20-й. Значыць, патрэбнай яму кватэры тут не было. І ён прайшоў уздоўж дома, прамінуў другі пад'езд і завярнуў у трэці.

На лавачцы ля дзвярэй сядзелі дзве старыя, нягледзячы на гарачыню цёпла апранутыя бабулі, адна нават з валёнкамі на нагах; другая трымала ў руках кіёк. Яны вельмі ўважліва, амаль падазрона ўгледзеліся ў яго, прыпыніўшы сваю ціхую гаворку. Але ён не запытаўся нічога — ён ужо ведаў, дзе што трэба шукаць, і зірнуў на шылдачку над дзвярыма. Кватэры ад 40-й да 60-й—значыць, патрэбная была тут. Зноў адчуўшы, як варухнулася ў грудзях сэрца, адчыніў дзверы і ўвайшоў у пад'езд.

На першай пляцоўцы было чатыры кватэрных нумары — ад 40-га да 44-га, і ён паволі скіраваў вышэй. Ля акна віселі соты паштовых скрынак, з якіх дзе-нідзе тырчалі газеты, ён прыгледзеўся да іх нумароў і ўзрадаваўся: пяцьдзесят другая была тут, на трэцім паверсе.

На другой пляцоўцы ён трохі адпачыў, з нязвыкласці ўзяла задышка, нібы прынёс вёдры вады з крыніцы. Да таго ж ён не мог пазбавіцца ад дзіўнай няёмкасці, якая ўвесь час даймала яго так, нібыта ён ішоў з якой просьбай ці быў вінаваты ў чымсьці. Ведама, як ні думай, як ні ўгаворвай сябе, а сустрэча мела адбыцца нялёгка. Напэўна, было б лепш наладзіць яе на некалькі гадоў раней, ды раней хіба ён ведаў, дзе яго шукаць? І так дзякуй пляменніку,— а то дзе і калі б ён яго адшукаў? Пяцьдзесят другая кватэра была крайняя злева, як і ва ўсіх, фарбаваныя шэрай маслянай фарбай дзверы, акуратны палавічок ля парога, нумарок наверху. Ён паставіў ля ног чамаданчык, перадохнуў і, не адразу перамогішы ў сябе нерашучасць, ціха пастукаў костачкай пальца. Пасля, схакаўшы, пастукаў зноў. Здалося, недзе пачулася гаворка, але, услухайшыся, ён зразумеў, што гэта гучала радыё, і пастукаў яшчэ. На гэты ягоны стук, аднак, адчыніліся дзверы суседняй кватэры.

— А вы пазваніце,— сказала з парога жанчына, таропка выціраючы фартухом счырванелыя рукі. Пакуль ён няўцяямна азіраў дзверы, як тут пазваніць, яна пераступіла парог і націснула на маленькую кнопку званка, непрыкметна прыладжаную да вушака збоку. Усярэдзіне раздаўся прарэзлівы трэск, але і пасля гэтага дзверы пяцьдзесят другой не адчыніліся.

— Значыць, няма,—сказала жанчына.— Зранку малая тут бегала, ды нешта цяпер не відаць. Значыць, пайшлі куды ў горад.

Ён збянтэжана прыхінуўся да лесвічнай парэнчы і не ведаў, што рабіць далей. Неяк ён не падумаў раней, што іх можа не аказацца дома, што яны некуды пойдучы або паедуць. Зрэшты, звычайная справа. Хіба ён сам увесь дзень сядзіць дома? Нават і цяпер, калі выйшаў на пенсію.

Але, мусіць, рабіць тут ужо не было чаго,— не чакаць жа на гэтай пляцоўцы,— і ён завярнуў да прыступак. Суседка перад тым, як зачыніць свае дзверы, крыкнула следам:

— Во, дык футбол жа сёння! Ці не на футболе яны?

Можа, і на футболе або яшчэ дзе. Ці мала куды можна пайсці ў горадзе ў пагодны выхадны дзень — у парк, кіно, рэстаран, тэатр, цікавых мясцін тут хапае, не тое што ў вёсцы. А ён спадзяваўся, дурань, што яны трыццаць гадоў сядзяць дома і чакаюць, калі ён прыедзе да іх у госці.

Ён пратупаў уніз шэсць круватых лесвічных маршаў і выйшаў з пад'езда. Бабулькі пры яго паяўленні адразу спынілі сваю гаворку і зноў з перабольшанай цікаўнасцю ўгледзеліся ў яго. Але ён ужо не адчуваў няёмкасці, спыніўся, на краі дарожкі і хвіліну думаў, што рабіць далей. Мусіць, усё ж трэба было пачакаць. Ногі пасля доўгай хады прасілі адпачынку, хацелася прысесці, ён згледзеў у глыбіні двара пад сцяной нейкага цаглянага хлёпчука здатную лаўку ў цяні і павольнай хадой прытомленага чалавека пайшоў да яе.

Найперш ён паставіў на лаўку свой чамаданчык, пасля сеў сам і выцягнуў натруджаныя ногі. Тут ён палаяў сябе за тое, што паслухаў жонку і надзеў новыя гамашы,— трэба было ехаць у старых, разношаных. Цяпер няблага было б зняць іх з ног, але, азірнуўшыся, ён пасаромейся: вакол былі людзі. Непадалёк, ля гаража, такой жа, як гэта, цаглянай збудовкі два мужчыны завіхаліся каля растрывушанага, з паднятым капотам і парасчынянымі дзверцамі «Масквіча», гаманіла дзятва ў недалёкай пясочніцы пад драўляным грыбам-мухаморам. Адсюль яму добра відаць быў пад'езд з бабулямі, і ён пачаў назіраць за прахожымі — здавалася, што ён іх пазнае, як толькі яны паявіцца ля свайго пад'езда.

І ён наважыўся нікуды не ісці, чакаць тут. Сядзець было зручна і не гарача ў засені, можна было ўволю паназіраць за жыццём у новым гарадскім квартале, які ён упершыню бачыў і ў якім яго шмат што цікавіла. Праўда, думкі яго ўсё вярталіся ў даўняе сваё мінулае, якое, мусіць, навек звязала яго

з тым чалавекам. Памятаў ён усё так, нібы яно здарылася ўчора — тры дзесяткі гадоў нічога не прыглушылі ў ягонай учэпістай памяці, тым болей што тое было самае яркае і, можа, самае значнае ў ягоным жыцці. Многа разоў ён перадумваў, успамінаў, пераасэнсоўваў гэта мінулае, кожны раз ставячыся да яго па-новаму. Нешта з перажытага выклікала ў ім ціхі сорам за свае, можа, не зусім здатныя на цяперашні розум учынкi, нешта здзіўляла, а нешта было яго гонарам, зместам яго сціплай вайсковай годнасці. Усё разам яно і складала ягоную чалавечую сутнасць, з якой ён і дажываў свой век.

2

Памятае, тады яму дужа хацелася спаць, але толькі ён задрамаў пад елкай, як нехта яго паклікаў, быццам нават знаёмы па голасе чалавек, і сон ад яго адкаснуўся, гатовы ўжо і прапасці зусім. Ды не прапаў. Сон быў такі неадольны і з такой сілай авалодаў зморанай за тры дні Леўчуковай істотай, што ён не прачнуўся. Праўда, да соннай яго свядомасці ўсё ж даходзіла неспакойная лясная рэальнасць: шастанне голля ў зарасніку, нечая гаворка зводдаль, нямоцная, хоць і недалёкая страляніна, якая, зрэшты, не сціхала тут з першага дня блакады. Але Ляўчук знарок ашукваў сябе, што не чуе нічога, і спаў, нізавошта на свеце не хочучы без пары прачынацца. Яму трэба было паспаць хоць пару гадзін; здаецца, ён першы раз у жыцці займеў такое права на сон, якога цяпер, апроч, хіба, немцаў, не маглі пазбавіць яго ні старшыня, ні ротны, ні нават сам камандзір атрада. Ляўчук быў паранены.

Параніла яго надвячоркам на Доўгай градзе, неўзабаве пасля таго як рота адбіла чацвёртую за дзень атаку і карнікі, пасцягваўшы з балацявіны сваіх параненых і забітых, трохі ацішэлі. Мабыць, яны чакалі якога загаду, і іхняе начальства задумалася. Зрэшты, было ад чаго. Не новая гэта на вайне справа, калі камандзір войска, чатыры атакі якога не даі выніку, адчуе патрэбу падумаць, перш чым аддаць каманду на пятаю. Ужо трохі напрактыкаваны ў гэтакіх справах Ляўчук таксама адчуў у сваім неглыбокім, перавітым карэннем акупчыку на грудку, што карнікі выдыхліся і для роты, мабыць, настаў які-ніякі перадых. Сцяміўшы гэта, Ляўчук апусціў увесь дзень не адніманы ад пляча прыклад свайго «дзегцяра» і дастаў з кішэні ўсохлы і абкрышаны кавалак хлеба, які памалу і зжаваў увесь, з засцярогай аглядаючы перад сабой нешырокі лясны прасцяг з асакой, хмызняком ды невялічкай імшарынай-балацявінай. Наедак з таго кавалка быў невялікі, і ўсё ж Ляўчук

трохі замарыў чарвяка, і тады, як заўжды ў такім выпадку, закарцела курыць. Як на бяду, махорка ў яго скончылася, і ён, прыслухаўшыся, гукнуў суседа, што непадалёк сядзеў у гэткім жа неглыбокім пясчаным акопчыку пад хваіной і ад якога ў ціхім вечаровым паветры, здаецца, ужо пацягнула духмяным дымком самасейкі.

— Кісель! Кінь «бычка»!

Кісель неўзабаве кінуў, аднак не дужа ўдала — хваёвы сучок з зашчэмленым у ім «бычком» упаў, не даляцеўшы да акопчыка, і Ляўчук не без некаторай асцярогі пацягнуўся за ім рукой. Аднак каб дастаць, рукі не хапала, і ён, вылезшы плячмі з акопа, напяўся больш, каб дастаць далей. Якраз у той час штосьці імпэтна шчоўкнула пад яго рукамі, у твар прыснула пяском, лісцем і сухой ігліцай, і ў той жа час бахнуў недалёкі стрэл за балотцам. Кінуўшы пракляты «бычок», Ляўчук тузануўся назад, у акопчык, не адразу адчуўшы, як замакрэла ў рукаве і на прадплеччы, і тады, здзівіўшыся, згледзеў у пінжаку на плячы невялічкую дзірку — ад кулі.

— Ах ты, халера!!

Гэта было недарэчна і дзіўна, каб яго параніла, ды яшчэ гэткім несур'езным, амаль што бязглуздым чынам. Але так, параніла і, мабыць, добра, бо хутка кроў палілася з рукава па пальцах і па рукаве пінжака праз дзірку.

Рука паволі мярцвела, быццам адлежаная, у пальцах дробненька закалола, нібы іх апанавалі мурашкі. Сеўшы ў акопчыку і ўсё лаючыся, Ляўчук леваруч як-кольвечы абкруціў нясвежай паркалёвай анучкай, у якой быў загорнуты хлеб, сваё плячо і сцяў зубы. Толькі спакваля да ягонай свядомасці пачаў даходзіць невясёлы сэнс ягонага ранення, узяла злосць на сябе за неасцярогу, а найбольш на тых, за балацявінай. Трываючы боль, Ляўчук схапіўся за кулямёт, каб добрай чаргой секануць па лазняку, з якога яго гэтак вераломна падпільнавалі, ды толькі здушана войкнуў. Ад дотыку кулямётнага прыклада плячо яго пранізаў такі боль, што ён раптам і відавочна зразумеў: больш ён не кулямётчык. Тады, не высоўваючыся з акопа, ён зноў гукнуў Кісялю:

— Скажы ротнаму: раніла! Раніла мяне, чуеш?

Добра, што ўжо вечарэла, сонца пасля бясконцага спякотнага дня спаўзла за кустоўе, балацявіна ахінулася рэдзенькай кісяёй туману, праз які няшмат што і згледзіш. Немцы так і не пачалі сваёй пятай атакі, і, як стала цямнець, на грудок да Леўчуковага акопчыка прыбег ротны Мяжэвіч.

— Што, параніла? — прылёгшы побач на ігліцу, запытаўся ён, углядаючыся ў туманістую балацывіну, з якой несла парахавым смуродам і холадам.

— Ды во, у плячо. — У правае?

— Ну.

Ротны вылаяўся, услухаўся, нешта падумаў і тут жа сказаў:

— Ладна, што ж! Дуй да Пайкіна. Кулямёт аддай Кісялю.

— Каму? Тожа нашлі кулямётчыка! Ляўчук у гэтым загадзе адчуў штосьці для сябе абразлівае — аддаць яго спраўны, дагледжаны ім кулямёт Кісялю, гэтаму вясковаму дзядзьку, які і з вінтоўкай толькі нядаўна асвойтаўся, азначала для Леўчука зраўняцца з ім і ў астатнім. Але тады каму ж аддаваць? Мусіць бы, з кулямётам няблага ўправіўся Галашэў Віцька, ды Галашэва два дні назад забіла мінай, а з іншых каго ні вазьмі, такія былі кулямётчыкі, як з яго лётчык. Ім шкада было даверыць паляўнічую дубальтоўку, не тое што гэты выдатнага бою, прыстраляны ім кулямёт. Зрэшты, чорт з ім, разважыў Ляўчук, цяпер яму малы клопат — цяпер ён паранены.

Рашыўшы так, Ляўчук з падкрэсленай абьякавасцю аднёс кулямёт і бляшаную скрынку з дыскамі пад суседнюю хвою да Кісялёвага акапчыка, а сам у нязвычайнай легцы пабрыў у глыб лесу да ручая, дзе быў нейкі тыл гэтага абложанага карнікамі ўрочышча і дзе размяшчаўся доктар Пайкін з Верхаўцом — іх атрадныя «памочнікі смерці», як кпліва называлі дактароў партызаны. Мабыць, яны трохі і мелі рацыю, бо казалі, што Пайкін да вайны быў зубным урачом у раёне, а Верхавец раней наўрад ці калі трымаў у руках бінт. Аднак у атрадзе лепшых дактароў не было, і гэтыя два і лячылі, і перавязвалі, і нават, здаралася, адразалі ногі ці рукі, як таму вунь Крыцкаму, да якога падпала гангрэна. І нічога, кажуць, жыве недзе на хутары ў схове, памалу здаравее. Хоць і з адной нагой.

Пры ручаі каля будана санчасці ўжо сядзела некалькі чалавек параненых, Ляўчук дачакаўся свае чаргі, і доктар упоцемку, збольшага абцёршы пякучым перакісам вадароду скрываўленае плячо, тута абкруціў яго бінтам.

— Сунь руку за пазуху і насі. Нічога страшнага. Праз тыдзень можаш кувалдай махаць.

Каму не вядома, што добрыя словы дактароў часам лечаць лепей за іхнія лякарствы? Ляўчук, здаецца, адразу адчуў, як зменшыўся боль у плячы, і падумаў, што ўранку зноў

вернецца на Доўгую граду ў роту, а спярша паспіць. Найперш ён хацеў выспацца — цяпер ён займеў на гэта поўнае права.

Пасля нядоўгай трывогі ён, здаецца, зноў задрамаў пад елкай на яе мулкіх пакручастых каранях, як зноў адчуў недалёкі тупат ног, галасы, шоргат калёс у кустоўі, нейкую мігуню побач. Ён пазнаў голас Пайкіна, а таксама новага іх начальніка штаба і яшчэ нечы, знаёмы, але спрасоння не адгаданы ім канчаткова.

— Не пайду я. Не пайду нікуды...

Клава Шарохіна, атрадная іх радыстка! Яе звонкі мілагучны голас Ляўчук пазнаў бы за кіламетр сярод сотні другіх галасоў, а цяпер яна была побач, у дзесяці кроках ад ягонай елкі. Сон Леўчукоў амаль што мінуўся, хоць ён і не мог яшчэ расплюшчыць вачэй, толькі павёў пад ватоўкай балючым плячом і зацяў дыханне.

— Як гэта — не пойдзеш? Як не пойдзеш? Што ж мы тут табе, радзілку адкрыем? — злосна гуў знаёмы басок іх новага начальніка штаба, нядаўняга камроты-адзін.— Пайкін!

— Я тут, таварыш начштаба.

— Адпраўляйце! Зараз жа адпраўляйце разам з Ціханавым! Да Язмінак неяк дабяруцца, а там у Лескаўца перабудзе. У Першамайскай.

— Не пайду! — зноў пачулася з цемры распачна-жаллівае ў сваёй бездапаможнасці пярэчанне Клавы.

— Зразумейце, Шарохіна,— з лагодаю ўмяшаўся ў гаворку Пайкін.— Вам нельга тут. Вы ж самі казалі: пара.

— Ну і хай!

— Заб'юць жа к чортавай матары! — здаецца, не на жарт зазваў начштаба.— На прарыў жа ідзём, на пузе паўзці прыйдзецца! Ты гэта разумееш!

— Хай забіваюць!

— Хай забіваюць — вы чулі? Мы яе ратуем, а яна думае, каб немцы забілі!

Настала прыкрая паўза, чутно было, як ціхенька хліпала Клава, недзе зводдаль ездавы разы два сцэбануў каня, прабурчаў: «Каб цябе, ваўкарэзіна!..» Пэўна, тут некуды збіраліся, пераязджалі, ці што, але Ляўчук усё яшчэ не прачынаўся, не гнаў ад сябе сну і нават не расплюшчыў вачэй — наадварот, затаіўся, перацяў дыханне і чакаў.

— Пайкін! — паспакайналым тонам сказаў з цемры начштаба.— Садзіце на воз і адпраўляйце. З Леўчуком адпраўляйце — калі што, ён дагледзіць. Але дзе Ляўчук? Ты ж казаў — тут?

— Тут быў. Я перавязваў.

«Ну, во табе і паспаў!» — амаль з распаччу падумаў Ляўчук, але ўсё яшчэ не кратаўся, нібы спадзеючыся, што, можа, замест яго паклічуць іншага.

— Ляўчук! Га, Ляўчук! Грыбаед, дзе Ляўчук?

— Ды тут недзе спаў! Я бачыў,— па-здрадніцку прагучаў сідаты голас ездавога санчасці Грыбаеда, і Ляўчук моўчкі сам сабе вылаяўся: ён бачыў! Хто яго прасіў бачыць?

— Шукайце Леўчука! — распарадзіўся начштаба.— Кладзіце на воз Ціханава. І цераз грэблю. Пакуль яшчэ геную дзірку не заткнулі. Ляўчук! — напаследак злосна гукнуў начальнік штаба.

— Я! Ну што? — таксама са злосцю, якую ён цяпер не лічыў патрэбным таіць, адгукнуўся Ляўчук і, не спяшаючыся, вылез з-пад навіслага да самай зямлі галля елкі.

У змроку лесавой ночы ні д'ябла не было відаць, але па невыразных рухах навокал, сцішаных галасах сям і там, нейкай трывожнай начной ажыўленасці ён ужо зразумеў, што стойбішча знімалася з месца. З-пад елак выехалі вазы, возчыкі, тупаючы ў цемры, запрагалі коней, нехта варушыўся паблізу, і па шорхаце плашч-палаткі на рослай постаці Ляўчук пазнаў начальніка штаба.

— Ляўчук! Топкую грэблю знаеш?

— Ну, знаю.

— Давай Ціханава адвязеш. А то прападзе хлопец. У Першамайскую брыгаду адвязеш. Цераз грэблю. Разведка вярнулася, кажуць, дзірка, можна праскочыць.

— Ну во яшчэ! — з адкрытай непрыязнасцю сказаў Ляўчук.— Чаго я ў Першамайскай не бачыў! Я ў роту пайду.

— Якую роту! Якую роту, калі ты паранены? Пайкін, куды ён паранены?

— У плячо. Кулявое касацельнае.

— Ну во, касацельнае! Так што давай на грэблю. Во павозка пад тваю каманду. І гэта... Клаву захопіш.

— Тожа ў Першамайскую? — насцярожыўся Ляўчук.

— Клаву? — начштаба асекся. Мусіць, ён не меў пэўнай думкі, куды лепш адправіць гэтую Клаву, і тады з цемры ціха азваўся Пайкін:

— Клаву лепш бы ў вёску якую... Да бабы... Да якой вопытнай бабы...

— Бабы, бабы! — незадаволена перадражніў яго Ляўчук і адварнуўся, леваруч пасоўваючы на дзязе грувацкі нямецкі кабур з парабелумам, які намуляў сцягну.— Не хапала яшчэ...

Наконт Клавы ён ужо ведаў, у чым была прычына, здагадваўся, толькі і ў сне не бачыў гэткага сабе клопату — усе ідуць на прарыў, а яму адбівацца невядома куды, аж у Першамайскую брыгаду, ды яшчэ пры такой кампаніі: Грыбаед, Клава, гэты дахадзьяга Ціханаў... Ляўчук, як толькі прыйшоў паранены з Доўгай грады, прыкмеціў яго — дэсантнік ціха ляжаў каля будана санчасці, накрыты нейкай радзюжкай, з-пад якой тырчала яго, як щорбан, абматаная папяровым нямецкім бінтам галава. Вочы яго былі таксама завязаны, ён не кратаўся і, здаецца, не дыхаў нават, і Ляўчук з незразумелай асцярогай прайшоў міма, падумаўшы, што, мабыць, адфарсіў дэсантнічак. Ды і гэтая Клаўка... Быў час, калі Ляўчук палічыў бы за шчасце праехацца з ёй які кіламетр па лесе, але не цяпер. Цяпер Клаўка яго не цікавіла.

Вось жа чортава гэтае раненне, колькі яно задало яму клопату, і, мяркуючы па ўсім, колькі яшчэ наперадзе! Ці блізка свет гэта Першамайская брыгада, паспрабуй дабрацца да яе праз фашыстоўскую асаду, мала што кажа разведка: дзіра! Яшчэ невядома, якая і куды там дзіра, — сам з сабой разважаў Ляўчук. Лепш бы ён не паяўляўся ў гэтай санчасці і не аддаваў Кісялю свой кулямёт.

Ляўчук наважыўся ўжо быў пасварыцца ды вярнуцца ў роту, мабыць бы, ротны не выгнаў, і ён бы зноў ваяваў нароўні з усімі, чым перціся невядома куды. Але калі Ляўчук памкнуўся сказаць аб тым, дык сказаць ужо не было каму. Начштаба пайшоў, толькі затрашчала ў хмыззі яго плашч-палатка, а Пайкін і яшчэ хутчэй знік у цемры. Побач адно пасцёбваў хвостом па аглоблях конь, ля якога, папраўляючы зброю, тупаў Грыбаед ды, ціхенька шморгаючы носам, стаяла ля воза распачная, адзінокая Клава. Мабыць, яна чакала цяпер ягонай каманды сядачь, і Ляўчук, не зважаючы ні на кога, вылаяўся:

— Падсуропілі, начальнікі! Ну ладна, трасцу вашай матары!

3

Яны паехалі лесам чорт ведае куды і як: фурманка часам ледзь не пераварочвалася на нейкіх то ямах, то выварацінах, голле бязлітасна драла, шкрабало, сцёбала па возе і па седаках. Ляўчук, угнуўшы голаў, каб не выдрала вочы, і асцерагаючы пад накінутай ватоўкай плячо, ужо згубіў адчуванне напрамку. Добра, што Грыбаед, здаецца, ведаў ту-

тэйшыя мясціны і не пытаўся пра шлях, конь некуды тупаў, з немай натугай цягнучы за сабой воз — думалася, што едуць правільна. Ляўчук, яшчэ не адмяклы ад свае злосці, не размаўляў ні з кім, толькі слухаў, як бахала навакол і больш за ўсё ззаду; часам дзесь нізка загаралася ракета, і яе зыркае святло дзівоснай мітуснёй праносілася па вяршаллі дрэў, падсвечваючы і без таго светлаватае летняе неба.

Неяк прадраўшыся праз глухую гушчэчу, яны ўрэшце ўзбіліся на лесавую дарожку, фурманка пайшла спакойней, і Ляўчук усеўся трошкі зручней — пасунуўся, каб не навальвацца на нерухомае сцягно дэсантніка. Можна было падумаць, што той у непрытомнасці або заснуў, і Ляўчук ціхенька пацягнуў за ствол яго аўтамат, які замінаў і яму і па-раненаму, ды, мусіць, і Клаве, што месцілася ззаду фурманкі. Але як толькі Ляўчук пацягнуў трохі мацней, Ціханаў раптам ачнуўся, залапаў побач рукой і сцяў аўтамат за шыю прыклада...

— Не... Не чапай!..

«Во дзівак! — падумаў са здзіўленнем Ляўчук, зрабіўшы выгляд, што аўтамат яго зусім не цікавіць.— Што ён за яго так трымаецца?..»

Папраўдзе, дык Ляўчук нічога не меў супраць, каб прыбраць да рук гэты аўтамат, бо ў самога быў толькі парабелум з дзвюма пачачкамі патронаў у запасе ды ў Грыбаеда тырчаў за спіной карабін. Можна, яшчэ ў Клавы быў які браўнінг — увогуле дужа не шмат для таго, каб прабіцца за дваццаць пяць кіламетраў да Першамайскай брыгады, асабліва калі за грэбляю немцы, а, мабыць, яно так і ёсць. Не можна быць, каб, блакіраваўшы ўрочышча, яны пакінулі грэбляю адкрытай. Мала што дакладвае разведка...

Падумаўшы так, Ляўчук крануў Грыбаеда за локаць.

— Стой!

Ездавы пацягнуў лейцы, конь адразу спыніўся, яны трывожна ўслухаліся. Навокал было ціха, сціхала, здаецца, і пад Дубраўлянамі, дзе ўвесь вечар і ўночы ўсё джэга-ахала страляніна. Чутно было толькі задышлівае дыханне каня ды ціхі пошум начнога ветру ў голлі.

— Далёка да грэблі?

— Ды блізка ўжо,— сказаў Грыбаед, не паварочваючы да яго галавы.— Выгарыну праедзем, а там саснячок і грэбля.

— Туды не паедзем,— раптам рашыў Ляўчук.

— Во як! А куды ж?

— Давай куды ўбок.

— Як жа ўбок? — падумаўшы, нязгодна адказаў Грыбаед, па-ранейшаму нерухома седзячы спіной да воза.— Там балота.

— Паедзем цераз балота.

Грыбаед трохі падумаў і з відавочнай неахвотай звярнуў з дарогі каня. Але па бездаражы конь зусім не хацеў ісці, тым больш праз хмызняк, і ездавы, нешта мармычучы сам сабе, злез з воза і ўзяў каня за аброць. Ляўчук таксама саскочыў на дол і, асцерагаючы правую руку, палез праз голле наперад.

Ён сам не ведаў чаму, але ўпарта не хацеў ехаць на грэблю, калі б нават у бяспецы тае дарогі яго пераконвала сем разведак — грэбля не магла быць не занятая немцамі — гэта ён адчуваў усёй сваёй скурай. Праўда, ён не ведаў і іншай дарогі, недзе тут павінна было пачацца балота, а як пралезці цераз яго з канём і фурманкай, ён не меў уяўлення і толькі казаў сабе: там будзе відаць. Ён ужо надта добра зведаў на вайне, што многае робіцца ясным у свой час, на месцы, што ўсякі самы разумны план — мала значыць: як ні намячай, як ні абмазгоўвай, немцы ці абставіны ўсё перайначаць. Трэба было дзейнічаць, зыходзячы з канкрэтнасці, а будзеш, як сляпы плота, трымацца нейкага плана, дык хутка апынешся ў «магілёўскай губерні» і яшчэ пацягнеш за сабой іншых.

Грыбаед, аднак, мусіць, разважаў інакш, і пакуль прадзіраліся праз гушчар, надта ўжо незадаволена бурчаў на каня, абзываючы яго то ваўкарэзінай, то злыднем, то тузаючы яго за аброць, то ляскаючы па баках пугаўём. Леўчуку ўжо пачала надакучаць гэтая яго зласлівасць, і ён збіраўся прыкрыкнуць на ездавога, як хмызняк скончыўся, пачалася лугавіна, наўкола пасвятлела, паяснела неба над галавой. Над роснай травой нізка стаяў золкі туман, пахла водарасцямі і багнай — наперадзе было балота.

Фурманка спынілася, а Ляўчук пайшоў па высокай траве, пакуль пад ботамі не пачало чвьякаць, услухаўся. Не, наперадзе было ціха, у тумане драмалі купкі алешніку, недзе зводдаль па-начному прыцішана скрыпеў драч, іншыя птахі яшчэ ўсе спалі. Ляўчук прайшоў далей, пад нагамі ўсё мякчэла, большаў імшарнік, часам нага правальвалася па костачку; у правым дзіравым боце ўжо стала мокра. Але ехаць тут было можна, конь, мусіць, прайшоў бы, а за ім прайшоў бы і воз.

— Эй, давай там! — ціха гукнуў ён у шэры туманны паўзмрок.

Ён падумаў, што Грыбаед рушыць за ім, але, прайшоўшы яшчэ якую хвіліну, не ўчуў за сабой фурманкі і разлаваўся. Відаць, гэты ездавы зашмат браў на сябе, каб не

слухаць старшага, якім тут усё ж быў Ляўчук. Трохі счакаўшы, ён мусіў вярнуцца і застаў фурманку там, дзе і пакінуў яе — ускрай балотца. Здаецца, Грыбаед і не думаў ехаць і, ссутуліўшыся ў сваім кароткім нямецкім мундзірчыку, стаяў ля каня.

— Ты што?

— А куды ж ехаць?

— Як куды? За мной едзь! Куды я іду, туды і едзь.

— У балота?

— Якое балота? Трымае.

— Тут дык трымае, а далей — багна. Ужо я ведаю...

Ляўчук зазваваў — ён ведае! Багна — значыць, трэба перабірацца цераз багну, не сядзеццэ жа тут да відна — хіба гэты чалавек першы дзень на вайне?

Але ён ведаў, што Грыбаед не першы дзень на вайне, што ён, можа, болей за іншых навучаны гэтай вайной, і гэта крыху стрымлівала Леўчука ад злосці на ездавога. Ён толькі здзівіўся, калі пачуў, што Грыбаед нешта бурчыць пра грэблю.

— Сказалі ж, праз грэблю трэба. Так жа сказалі. А то — балота...

Ляўчук змяніў свой начальніцкі нецярплівы тон на сцішана-з'едлівы.

— На грэблю, кажаш, ага? Цябе колькі разоў стралялі? Двойчы стралялі? Ну дык во — на грэблі застрэляць у трэці. У трэці ўжо добра застрэляць. — І зласліва дадаў: — Што табе, немцы дурні, так грэблю пакінуць?

Грыбаед уважліва выслухаў яго, з поцягам, цяжка ўздыхнуў.

— Ну дык што ж! Я не проці, ды толькі як?

— Рухай за мной!

Фурманка паволі і амаль без шуму пакацілася па траве, але неўзабаве конь пачаў прыпадаць то на пярэдняю, то на заднюю нагу, якія часам правальваліся надта глыбока, і, каб выцягнуць іх, трэба было ўперціся астатнімі, і тады правальваліся тыя. І ён увесь час так і тузаўся, стараючыся ўзбіцца на цвярдзейшае, толькі цвярдзейшага тут, мабыць, заставалася ўсё менш. Клава таксама злезла з воза і ішла ззду. Грыбаед, часта спыняючыся, вёў каня за аброць дакладна па Леўчуковых слядах. Але нарэшце настаў час, калі і Ляўчук спыніўся — пачыналася багна, купкі асакі; над балоцістым прасцягам паўзла нізкае клочча туману, між якога люстрана паблісквалі вокны стаячай вады.

— Ну во, уехалі! — выдыхнуў Грыбаед і аціх побач з канём, ад якога патыхала потам і парай, а конскія бакі хадзілі хадунюм. Заднія яго ногі ўжо да каленяў асядалі ў багне.

— Нічога, нічога! А ну пачакай, хай конь адгачне.

Ляўчук кінуў на воз ватоўку і, хапаючыся левай рукой за чэзлыя лазовыя кусцікі, смела палез у балота, беручы ўбок, крыху наўскос — так яшчэ можна было трымацца. Ён ужо не ашчаджаў ног, якія да каленяў былі мокрыя, у ботах хлюпала і чвякала, замінала параненая рука, і ён трымаў яе засунутай за пазуху. Ён здорава праваліўся — ледзь не да пояса, але неяк выкараскаўся пад кустоўе дробнага аleshніку, тут, здаецца, стала цвярдзей, пад нагамі быў які-ніякі грунт. Трэба было памеркаваць, у якім напрамку падацца далей.

— Эй, давай сюды!

Фурманка запялэхкала, конь спуджана зачвякаў нагамі, адразу праваліўся па самае чэрава. Ляўчук азірнуўся, падумаў: вылезе. Але не. Конь тузаўся, біўся, а вылезці з багністай ямы не мог. Тады ён, чвякаючы ў гразі ботамі, вярнуўся і, пакуль Грыбаед за аброць тузаў каня, упёрся здаровым плячом у зад фурманкі, натужыўся, сам ужо намачыўся па грудзі, і фурманка неяк наперакос выпаўзла з багны. Ззаду моўчкі, падабраўшы над белымі каленямі спадніцу, вылазіла на сушэйшае Клава.

— Ой, госпадзі!

— Ось табе і госпадзі! — знарк зласліва папікнуў Ляўчук.— Закаляйся, спатрэбіцца.

Ён зноў рушыў наперад, але цяпер тут скрозь было мокра і дрыгвяніста, і ён доўга лез цераз дрыгву, змакрэлы па пояс, шукаючы здатны шлях далей. Аднак здатнага шляху ўжо не было, ён прайшоў наперад крокаў мо сто, а берага нідзе не знайшоў — усюды была дрыгва, асака, травяністае куп'ё і шырокія вокны твані, над якімі курэў туман. Тады ён вярнуўся да фурманкі і ўзяўся рукой за аглоблю.

— А ну, рушылі!

Грыбаед тузануў за аброць, конік даверліва ступіў раз і другі, высіліўся з усяе моцы, воз трохі скрануўся і стаў.

— Давай, давай!

Яны ўдвух не на жарт упрэглися разам з канём, Ляўчук цягнуў за аглоблю, Грыбаед з другога боку за аброць і за гуж, конік біўся, тузаўся, усё глыбей патанаючы ў чорную гразь, якую ён каламуціў вакол нагамі. Але ён стараўся. Ён смела ішоў, здавалася, у самую прорву, куды яго ні вёў ездавы, звышконскім намаганнем цягнуў за сабой фурманку, якая ўжо па скрынку засядала ў дрыгве. Ужо ўсе былі ля яе па пояс у вадзе,

ушчэнт перапэцканья тванню, па твары і па спіне Леўчука ліўся пот. Ззаду, як магла, папіхала фурманку Клава.

Здаецца, яны да ранку пракараскаліся на гэтай бездані, а канца балоту ўсё не было. І тады наспеў час, калі яны ўсе спыніліся і змоўклі. Грузнучы ўсё глыбей, яны трымаліся за аглоблі і фурманку, а бедны іх конь выцягнуў наперад галаву, каб як дыхаць; здавалася, каб не воз ззаду, дык ён бы паплыў па гэтай багне. Толькі куды было плыць?

Паганы чарвячок вінаватасці і сумнення заварушыўся ў душы Леўчука, які пашкадаваў ужо, што сунуўся ў гэта балота. Можна, сапраўды лепш было б ехаць на грэблю — авось і праскочылі б. А цяпер ні ўзад ні ўперад, хоць ты чакай світаньня. Ці кідай тут воз і нясі на сабе гэтага дэсантніка. Добра яшчэ, што не скардзілася Клава, трывала ўсё моўчкі і ў меру сваіх сіл неяк яшчэ папіхала фурманку.

— Во ўлезлі, дык улезлі!

— Я ж казаў, ага,— ахвотна падхапіў Грыбаед.— Улезлі, як дурні якія, як вылезем цяпер?

— Можна, з кіламетр праехалі,— азвалася ззаду Клава.— О божа, я ўжо не магу...

— Трэба назад,— сказаў ездавы — А то і каня ўтопім, і гэтага. Дый самі. Тут ёсць вокны — ого! Па галаву — і яшчэ застанецца.

Ляўчук разгублена выціраў рукавом лоб і маўчаў. Ён сам не ведаў, што цяпер рабіць, куды падацца: назад ці ўперад. Ды і сілы ўжо амаль не заставалася ні ў каня, ні ў людзей, яны ўжо выматаліся як мае быць. Сапраўды, чым так выкладвацца, падумаў Ляўчук, лепш бы паспрабаваць паткнуцца на грэблю.

— Чакайце! — крыху аддыхаўшыся, сказаў ён.— Я пагляджу.

Ён зноў палез у багну, стараючыся як мага менш пялёскаць у ёй, і ў адным месцы так шугануў, мабыць, у акно, што ледзьве не схаваўся ў ім з галавой. Нейк усё ж выкараскаўся на купіну, але і купіна дрэнна трымала яго, усё ніжай асядаючы пад ваду — на такой купіне не доўга ўседзіш. Тады ён рэзка павярнуў убок, як здавалася яму, не ўпоперак, а ўздоўж балота, бо ўжо думалася не пра тое, як хутчэй адолець яго, а хоць бы не ўтапіць каня і не ўтапіцца самому. Сапраўды, тут, мабыць, была самая глыбіня, вадзяныя прагаліны сталі шырэйшыя, менш стала травы, а кустоўе лазы і алешніку зусім знікла. Тут ужо ў самы раз была б лодка, а не конь з возам, і Ляўчук каторы ўжо раз вылаяў сябе за неасцярогу.

Як няздатна ўсё атрымалася, мусіць, трэба вяртацца...

З гэтай яшчэ канчаткова не аформленай думкай ён і павярнуў назад і як-кольвечы дабраўся да фурманкі, якая цярпліва замерла сярод багны з дзвюма апануранымі постацямі ў тумане. Яны цярпліва чакалі яго рашэння, яго слова аб тым, куды і як рухацца далей, бо неўзабаве павінен пачацца ранак, і тады ім на голым балоце не месца.

Але Ляўчук яшчэ не дайшоў да іх і нічога яшчэ не надумаў, як недзе ў недалёкай начы імклівым рэхам пакаціўся па лесе стрэл. Праз секунду яму адказаў другі, траскотна ўдарыла кулямётная чарга, глуха і важка кахнуў мінамёт і міна, завішчэўшы ў самае высі неба, неўзабаве разарвалася ў лесе. І тут пачалося: закалацілася, задзігала, загрукацела — дзіва, адкуль што і ўзялося ў гэтай соннай туманнай ночы.

Яны ўсе знерухомелі, дзе стаялі, Ляўчук, разявіўшы рот, упіўся ў ноч слыхам і хацеў што-небудзь убачыць, але праз туманісты змрок нічога не было відаць. І раптам злая здагадка амаль узрадавала яго:

— На грэблі, ага?

— На грэблі,— паныла пацвердзіў Грыбаед.

Яны зноў сціклі, знерухомелі перад агромністасцю начной бяды, якая абрынулася на іншых, а вельмі проста магла б абрынуцца на іх чацвярых. Цяпер усіх дапякала адна толькі думка: хто каго? Але тут, мусіць, і думаць не было чаго — стралялі немцы. Страчылі з таго, іх боку. Зноў жа, і мінамёты,— мабыць, у іх атрадзе не было мінамётаў. Значыць, нехта ўсё ж не ўтрымаўся ад спакусы праскочыць па гаці, паспадзяваўшыся на разведку, і цяпер вось расплачваецца. Цяпер там незайздросна.

І Ляўчук, здрыгануўшыся ад золкасці ці ад усведамлення свае нечаканай удачы, раптам са злым папрокам накінуўся на сваіх памагатых:

— Ну во, вашай матары! А вы — назад! А ну давай упярод! З усяе сілы ўпярод! Раз-два, узялі!

Прыслухоўваючыся да страляніны, яны зноў узяліся папіхаць і цягнуць фурманку, сцябаць і крычаць на знясіленага мокрага коніка. Аднак сілы іх былі ўжо не тыя, што спачатку, і фурманку, відаць, засмактала як мае быць. Марна правалэндаўшыся з ёю хвілін дваццаць, Ляўчук разагнуўся. Страляніна на грэблі ўсё калаціла лясны абшар. Тады ён, крыху спачыўшы, зноў палез у туман, беручы то ўлева, то ўправа, шырока мацаючы ў багне нагамі. Добра, што боты ў яго былі скураныя, не кірзачы, набрыняўшы цяпер у вадзе, яны селі, шчыльна абляпілі ногі і не звальваліся — інакш бы ён хутка застаўся босы. Ён рашыў найперш знайсці які шлях на бераг,

калі толькі сам дзе не шусне з галавой у прорву, а пасля ўжо тым шляхам вывесці за сабой фурманку. Цяпер ён не зважаў на глыбіню, усё роўна па плечы быў мокры, ён толькі хапаўся рукой за куп'ё і дзе ішоў, а дзе пляў, рассоўваючы грудзямі густую цёплую твань. Слых ягоны пры гэтым увесь час лавіў гукі бою на грэблі, якія то заціхалі, то ўсчыналіся зноў, і не зразумець было, хто там браў верх. Можа, збілі нашы нямецкі заслон, а можа, заслон да рэшты перастраліў партызан.

«Ну і дурні,— думаў Ляўчук.— Чаго было перці ўсім на ражон, лепш ужо так, па балоце. Калі толькі там, за балотам, таксама не заселі немцы...»

На дзіва цяпер яму ўжо не здавалася страшным балота, хутчэй наадварот: страшнае было на дарозе, на грэблі, а балота не першы ўжо раз укрывала яго, ратавала, цяпер ён проста любіў балота. Калі б толькі яно не было бяздоннае і, вядома, не дужа бяскрайнае.

Неяк неўпрыцям ён згледзеў над туманам вяршалле кустоў і зразумеў, што гэта бераг. І сапраўды, праз якіх дваццаць крокаў балота ўраз скончылася, за нешырокай асакаватай паласой былі кусты алешніку, перад якім ляжала сенажаць з пракосамі свежай травы. Ён не стаў нават вылазіць на сухое, узрадавана павярнуў назад, у багну, да свае фурманкі. Гэты раз ён ледзьве не згубіў яе, прайшоў у тумане міма і толькі тады пачуў ззаду ціхае пялёхканне каня і вярнуўся. Клава сядзела на паўзатопленым возе, відаць, ратавала ад вады дэсантніка. Грыбаед плёхаўся каля каня, не даючы, каб таго зусім засмактала багна.

Яны маўкліва дачакаліся, калі ён падыдзе бліжэй.

— Во што! — сказаў Ляўчук, хапаючыся за аглоблю.— Трэба паасобку. Распрагай каня, перавязём Ціханава, пасля, можа, фурманку. Бераг тут, недалёка...

4

Пачынала світаць, калі ў белым, нібы малако, згусцелым тумане яны выбраліся ўрэшце з балота. Непрытомнага дэсантніка вывезлі конна, узваліўшы на мокрую конскую спіну, з бакоў яго падтрымлівалі Грыбаед і Клава, Ляўчук вёў каня. Ездавы, апроч таго, валок дугу і сядзёлку, якія ён не захацеў

кінцў у балоце, дзе застаўся затоплены іх воз. Але воз яны мелі надзею знайсці ў якой вёсцы, быў бы конь ды збруя.

На беразе ў іх ледзьве хапіла сілы, каб зняць з каня абвялае цела дэсантніка, якога паклалі ў пракосе на ахопак волкай ад туману травы, і самі пападалі тут жа. Ляўчук задраў ногі, выліў з левага бота грязь, з правага яна выцякала сама праз дзірку. Грыбаед улетку хадзіў па-сялянску, босы, і цяпер з нагамі не меў вялікага клопату, а, выняўшы з вінтоўкі затвор, прадзьмуваў забіты гразёю ствол. Побач ціхенька ляжала Клава, і над усімі, нізка звесіўшы галаву і дыхаючы запалымі бакамі, стаяў іх конь з мокрым хамутом на шыі.

— Ну во! А вы казалі! — з няпэўнай задаволенасцю выдыхнуў Ляўчук.

Ён адным вухам лавіў нячастыя ўжо стрэлы на грэблі, а другім прыслухоўваўся да навакольнай, паволі святлеўшай прасторы — цяпер якраз пачыналася самае небяспечнае, бо тут на кожным іх кроку маглі аказацца немцы. Стрымана пазіраючы сюды-туды, каб быць гатовым да ўсякай нечаканкі, ён левай рукой дастаў з адмяклай скураной кабуры свой парабелум, абцёр яго аб траву. Дзве кардонныя пачачкі з патронамі раскілі ў вадзе, і ён выкінуў іх, ссыпаўшы патроны ў кішэню. Затым падабраў з зямлі аўтамат Ціханава. Дэсантнік, здаецца, усё быў без памяці і толькі мармытаў нешта, пакуль яны валэндаліся з ім на балоце. Шкада, што пры аўтамаце быў усяго адзін дыск, Ляўчук адняў яго, паважыў у руцэ — дыск, мусіць, быў поўны. Патрохі яны адпачывалі, вяртаючы рэшту страчаных сіл. Але адпачынак нёс свае клопаты: рабілася холадна. Мокрая вопратка сцюдзяніла цела, а сушыцца пакуль што не было як, мабыць, дзевядзецца чакаць, калі ўзнімецца сонца. Хоць неба над лесам зусім паяснела, але да ўсходу яшчэ заставалася з паўгадзіны. І тады на сырм травяністым до-ле заварушыўся паранены.

— Піць... Піць дайце...

— Што? Піць? Зараз, зараз, браток. Зараз мы цябе напоім,— спачувальна азваўся Ляўчук.— Грыбаед, а ну схадзі, паглядзі, мо ручай дзе.

Грыбаед уставіў у вінтоўку затвор і нетаропка завалюхаў у тумане берагам, а Ляўчук зірнуў на Клаву, якая ціхенька дрыжала на пожні. Зачатак нейкага жалю ўшчыкнуў яго адчуванне, і ён скінуў з мокрага пляча падмочаную сваю ватоўку.

— На, ахініся. А то...

Клава ахінулася і зноў лягла бокам на травяны пракос.

— Піць! — зноў патрабавальна прамовіў паранены і ўсхапіўся, нібы спалохаўся чагось. Клава, прыўстаўшы, прытрымала яго.

— Ціха, ціха! Зараз прынясе піць.

— Клава? — па голасе пазнаў дзяўчыну дэсантнік.— Клава, дзе мы?

— Ды тут, за балотам. Ляжы, ляжы...

— Мы прарваліся?

— Амаль што. Ты не бойся,

— Дзе доктар Пайкін?

— Пайкін?

— Нашто табе Пайкін? — сказаў Ляўчук.— Пайкіна няма тут.

Ціханаў памаўчаў і раптам, нібы штось западозрыўшы, спалохана залапаў вакол па пожны.

— Аўтамат! Дзе мой аўтамат?

— Тут твой аўтамат. Куды дзенецца,— сказаў Ляўчук.

Але паранены патрабавальна працягнуў руку.

— Дай аўтамат!

— На, калі ласка. Што толькі ты з ім рабіць будзеш?

Слепа прыгробшы да сябе аўтамат, дэсантнік супакоіўся, але гэты яго супакой быў напружаны, як перад новым рыўком. І сапраўды, неўзабаве без усякай сувязі з папярэднім Ціханаў сказаў:

— Я памру, ага?

— Чаго гэта ты памрэш? — знарок грубавата папракнуў яго Ляўчук.— Вынесем, жыць будзеш.

— Куды... Куды вы мяне несяце?

— У адно харошае месца.

Ціханаў памаўчаў, быццам памеркаваў аб чымсьці, і патрабавальна сказаў:

— Паклічце доктара!

— Каго?

— Доктара! Пайкіна паклічце. Ці вы аглухлі? Клава!

— Доктара няма тут. Ён недзе пайшоў,— знайшлася Клава і лагодна паглядзіла дэсантніка па рукаве.

Той прыкусіў засмяглыя вусны і сказаў запалым голасам:

— Як жа?.. Мне трэба ведаць. Сляпы я... Нашто я сляпы? Я не хачу жыць...

— Нічога, нічога,— сказаў Ляўчук.— Яшчэ будзеш бачыць. Пацярпі крыху.

— Мне трэба... Мне трэба ведаць... Паранены заціх на паўслове, Ляўчук з Клавай пераглянуліся — во яшчэ клопату! І Клава ціха сказала:

— Не пашэнціла Ціханаву.

— Яшчэ як сказаць,— не згадзіўся Ляўчук.— Вайна не скончылася, яшчэ невядома, каму пашэнціла, каму не.

Неўзабаве Грыбаед прынёс у шапцы вады, але дэсантнік ляжаў нерухома і не азваўся на яго прапанову напіцца. Ездавы нерашуча патаптаўся з шапкай у руках, з якой па пальцах лілася вада, потым выліў яе на траву.

— Кацялка няма? — запытаў Ляўчук.

— Няма.

— Эх ты, дзед-Грыбаед! Не запаслівы ты.

— Я такі дзед, як ты ўнук. Мне сорак пяць гадоў усяго! — здаецца, пакрыўдзіўся ездавы.

— Табе? Сорак пяць?

— Ну.

— Глядзі! А я думаў, што шэсцьдзсят. Чаго ж ты такі стары?

— Таго,— крыўдліва ўхіліўся ад адказу Грыбаед.

— Ну ладна,— уздыхнуў Ляўчук.— Трэба б паглядзець, мо дзе вёска якая?

— Залоззе тут недзе,— стрымана, быццам усё крыўдуючы, адказаў ездавы.— Ну. Недзе Залоззе павінна быць. Не спалена яшчэ было.

— Тады пойдзем.

— А калі гэта самае... А калі там немцы? Мусіць жа, іх тут налезла, як тараканаў. Хай іх чорт дзярэ!

Калі там немцы, дык ісці, вядома, не выпадала, напэўна, лепш было б разведаць спярша аднаму, а астатнім пачакаць дзе ў кустах. А то ў выпадку чаго з іхняю ношай не надта скрытна будзе, каб выкруціцца. Толькі чакаць тут, ля гэтай макрэдзі, было пакутай, да таго ж на пакошы заварушылася Клава.

— Ляўчук, трэба ісці,— са стрыманай, але пільнай патрэбай сказала яна.

— Ну во, бачыш! Трэба, значыць, ісці.

Яны памалу, па адным паўставалі на ногі, узвалі на каня параненага, які і цяпер не выпускаў з рук аўтамата. Трымаючы зброю, Ціханаў супакоена аблэгся грудзямі на слізкую, выпацканую тванню конскую грыву і звесіў долу рудую, у бінтах галаву. Абапал прытрымліваючы яго, яны павялі каня па пракосу на край поўні, дзе, здаецца, пачыналася поле

— кустоўе там меншала. Ззаду за канём, неяк квола і асцярожна ступаючы, ішла Клава.

Неўзабаве між чэзлых альховых кустоў і ляшчынніку яны выбіліся на адкрыты ўзлесак у нейкім лагу і павярнулі ўбок, па-над кусцікамі, каб не надта вылазіць на адкрытае месца. Згаладнелы конь раз за разам угінаў галаву і на хаду хапаў з-пад ног хамлакі травы, паранены тады ледзь не падаў з яго спіны, і яны як-кольвечы ўтрымлівалі яго. Грыбаед злосна піхаў каня кулаком у бок.

— Ціха ты, ваўкарэзіна. Не нажарэшся...

— Ну нашто так? — пярэчыў Ляўчук.— Ён жа жывы, есці хоча.

Тым часам развіднела. Тут, зводдаль ад балота, туману ўжо амаль не было відаць далей; убаку, над лесам, барвовым пажарам запалаў край неба, вось-вось павінна было ўзысці сонца. У суцэльнай ранішняй засені намоклых людзей люта прабірала золкасць і калацілі дрыжжыкі. У мокрай вопратцы ісці было дужа нязручна, чвякалі ногі ў раскіслых ботах. У Леўчука да таго ж балела плячо. Стараючыся як мага меней ім кратаць, ён левай рукой прытрымліваў пад паху дэсантніка, а сам усё шарыў позіркам па баках, чакаючы, калі пакажацца тое Залоззе.

Але, мяркуючы па ўсім, мясціна тут была лясная і даволі-такі дзікаватая, мусіць, да вёскі яшчэ было далёка. І яны памалу ішлі і ішлі, пасля апантанае балотнай ночы ледзьве перастаўляючы ногі і з натугай адганяючы ад сябе сон. Ляўчук, збыўшы з галавы той клопат з балотам, цяпер трохі паспакайнеў і ўсё думаў, як там абышлося на грэблі: ці прарваўся атрад, ці не? Калі не, дык сённа будзе там ліха, гэтых карнікаў наперла тут процьма, а ў іх даўно ўжо было тугавата з патронамі, а гранат дык і зусім, мусіць, не засталася. Камандзір увогуле правільна рашыў прарывацца, толькі каго яны пусцілі на грэблю, ці не тылы з санчасцю, якія, канечне, там і паляглі. Паспадзяваліся на разведку, называецца.

Некалі Ляўчук таксама быў у разведцы і ведае цану некаторых яе дакладаў. Ідуць у разведку, і многае, калі не ўсё, наконт ворага — цёмная ноч, а начальства патрабуе яснасці, ну і, вядома, шмат што залежыць ад фантазіі той самай разведкі. І ён раптам успомніў, як ранняя вясной, таксама будучы разведчыкам, ездзіў у Кіраўскую брыгаду па першую ў атрадзе рацыю, якую спецыяльна для іх прыслалі з Масквы.

Тая навіна наконт рацыі, памятае, нарабіла нямала радаснага клопату ў іх атрадзе — жарты сказаць, яны будуць мець сувязь непасрэдна з самым галоўным партызанскім

штабам у Маскве. Узварушанья камандзіры нават правялі з гэтай нагоды мітынг, выступалі партызаны, камісар Ільяшэвіч,— абяцалі, кляліся. У няблізкі паход для сустрэчы радыстаў вылучылі трох лепшых разведчыкаў на чале з Леўчуком, які тады таксама быў лепшы, не тое што цяпер. Надвячоркам перад выездам камісар з начальнікам штаба доўга інструктавалі іх: як ехаць, што ўзяць, як сябе паводзіць з гасцямі, што казаць і чаго не трэба. Такого інструктажу Ляўчук не памятаў ні да таго, ні пасля — адпраўлялі, як на самае важнае заданне, і яны хваляваліся, як не хваляваліся нават тады, калі ішлі, пераапанутыя, у Шаблоўскі гарнізон дамаўляцца з паліцаямі наконт пераходу тых на бок партызан.

Якраз быў сакавік, канец зімы, пачыналася прадвесне, удзень добра раставала, але ноччу пад ранак дарогі былі як шкло, санкі беглі са званам і шоргатам, а цокат капытоў па лядку быў чутны за тры кіламетры. За адну ноч яны адмахалі шэсцьдзесят кіламетраў і з'явіліся ў штабе Кіраўскай, дзе і сустрэлі сваіх радыстаў. Старшы з двух быў сержант Ляшчоў — немалады перахлябісты чалавек з нездаровым тварам і пракуранымі да жаўцізны зубамі, які ім не спадабаўся з першага разу: надта ўжо дэталёва пачаў высвятляць, дзе немцы, як яны паедуць, а ці добрыя сані, і ці ўкормлены коні, і ці ёсць чым укрыцца, бо ў яго боты і тонкія анучы. Яны тады дасталі для яго папону і ўхуталі яго ногі саломай у санях, і то ён усё мёрз і наракаў на сырасць, клімат і спецыфічныя партызанскія ўмовы, якія яму былі не па натуре. Затое радыстачка ўсіх зачаравала з першага позірку, такая яна была ладная ў сваім новенькім беленькім кашушку і ў маленькіх валёначках, якія міла рыпелі на ранішнім марозіку, вушы яе ладнай цыгейкавай шапкі былі какетліва падвязаны на патыліцы, на лоб высыпалася гуллівая грыўка, а на маленькіх руках ладна сядзелі футравыя рукавічкі з белым шнурочкам, закінутым за каўнер кашушка. Не ў прыклад сержанту, ёй тут усё падабалася, і яна без канца смяялася і распытвала, поўная захаплення ад лесу, бярэзніку, дзятла на хвой. А калі па дарозе ўбачыла вавёрку, якая разгоніста лятала ў голлі, дык аж спыніла сані і пабегла за ёй па снезе, пакуль не прамачыла валёнку. Яе смяшлівыя шчокі з ямачкамі па-дзіцячы расчырванеліся, а з прыгожых вачэй струменіла такая гарэзная вясёласць, што Ляўчук проста праглынуў язык і забыўся на ўвесь учарашні інструктаж. Ён пакутна перабіраў у галаве і не знаходзіў ніводнае здатнай фразы, якую было б дарэчы сказаць пры гэтай дзяўчыне. Іншыя таксама анямелі, агушанья яе дзівочай прывабнасцю, і толькі смелелі самасадам у возе, пакуль ехалі

пушчай. Урэшце яна не магла не заўважыць гэтай іх ненатуральнай зацятасці і, яўна прытвараючыся, што не разумее, у чым тут прычына, спытала:

— Мальчыкі, ну што же вы молчите? Вроде не русские...

Тут яна, між іншым, трапіла ў кропку. З іх трох рускага не было нікога,— быў украінец Зялёнка і два беларусы, Ляўчук і Мяжэвіч. І гэты Зялёнка, які, апроч як на сваёй роднай мове, не мог ні слова сказаць на іншай, чамусь пажартаваў недарэчы:

— А мы — німцы!

І трэба ж было тады Леўчуку ў тон Зялёнку выкінуць свой яшчэ болей недарэчны жарт, аб якім і цяпер успамінаць прыкра, але хто ведаў, што так станецца? Седзячы ззаду ў санях, ён пры тых словах Зялёнкі расхінуў на сабе кажух, пад якім з зімы дзеля цяпла насіў суконны, з нейкімі галунамі і нашыўкамі нямецкі мундзір і гойкнуў: — Хэндэ хох!

Не паспелі яны што сцяміць, як іх новы ра-ыст кулём кульнуўся з саней і зашыўся ў градку маладога ельнічку за канавай. Збянтэжаны Зялёнка прытрымаў каня, яны моўчкі, нічога не разумеючы, прыўсталі ў возе і ўтаропіліся ў ельнік, адкуль, нацэлены на іх, ужо тырчаў варанёны ствол ППШ.

— Стой! Ни с места! — прагучэў адтуль здранцвелы голас напалоханага чалавека, які ў такім стане мог зрабіць немаведама што. І ў тое ж імгненне яны здзіўлена схамянуліся ад выбуху нястрымнага і залівістага па сваёй весялосці смеху. Радыстка залівалася хвіліну, не менш, аж павалілася на салому на дне саней, і шапка з яе галавы ўпала на снег на дарозе, рассыпаўшы па каўняры кажушка цэлае бярэма светлых, ашчадна пастрыжаных валасоў.

— Ой, не могу!.. Ой, кончаюсь!..

Ужо заўсміхаўшыся, яны адначасова з засцярогай паглядвалі за канаву ў ельнічак, адкуль не адразу, з асцярогай у кожным руху вылез радыст і, не апускаючы аўтамата, стаў на дарозе, быццам не ведаючы, што рабіць, як рэагаваць на ўсё гэта і найперш на здэкаівы смех ягонай напарніцы.

Насмяўшыся ўволю, яна падняла з дарогі шапку, акуратна падабрала ў яе бялявыя свае валасы.

— Ладно, Лещев, хватит! Посмешили партизан...

Ляшчоў тады памалу апусціў аўтамат, падышоў і бокам сеў у самым задзе саней, быццам усё яшчэ не верачы, што ён дарма напалохаўся сам і дарма напалохаў астатніх. Усе няёмка маўчалі, толькі радыстка доўга не магла аддыхацца ад свайго гарэзнага смеху.

А на другі дзень яна плакала.

Нейкі атрад на іхняй дарозе ўвязаўся ў бой з паліцаямі, і яны мусілі аб'язджаць гэтае небяспечнае месца, прыпазніліся і заначавалі ў знаёмай вёсцы ў сувязнога. Дзядзька хораша прыняў іх, напаліў у хаце і разаслаў на падлозе саламяны куль, на які яны і паваліліся спаць. Радыстка ж папрасілася на печ, маўляў, ніколі ў жыцці не спала на печы, дзе ўсё ёй было так незвычайна, цікава і нова. Яна доўга дапытвалася гаспадыні, як і што там награваетца, куды ідзе дым, якія і для чаго зёлкі тырчаць пад бэлькай і што ў мяшэчках у запечку. Перад тым, як укласіся спаць, размеркавалі гадзіны варты ў двары, хоць дзядзька і ўзяўся сам ахоўваць іх у сваім доме, ды Ляўчук не хацеў спадзявацца на аднаго дзядзьку. Каб нікому не было крыўдна, ён, як гэта рабілі ў разведцы, кінуў жэрабя — кожны выцягнуў з яго шапкі паперку з напісанымі на ёй гадзінамі варты. Усім па пары гадзін за ноч — такое работы. Яна таксама захацела стаяць нароўні з усімі і выцягнула паперку чацвёртае змены ад трох да пяці — самы нязручны і санлівы час ночы. Ляўчук прапанаваў памяншаць, ён стаяў да трох, але яна ні за што не згадзілася, яна хацела нароўні з усімі выконваць свае партызанскія абавязкі. Ляўчук не надта настойваў, ён зважаў ёй ва ўсім і ноччу, адстаяўшы сваё, накалелы ад марозу, зайшоў у хату. На чалесніку цёмела застаўленая засланкай газнічка, храплі на саломе хлопшы, ён ціхенька пратупаў на ўмерзлых падэшвах у запечка і паклікаў яе. Яна не азвалася, а інакш пабудзіць яе ён не мог, ён проста не адважваўся дакрануцца сваёй рукой да яе востранькага ў гімнасцёрцы пляча, якое вытыркалася з-пад коўдры. Паклікаў яшчэ раз, але яна так соладка спала, што трэці раз ён клікаць не стаў, пагрэў у чалесніку рукі і выйшаў. Ён адстаяў і яшчэ дзве гадзіны — за яе, а пасля ўжо разбудзіў хлопцаў, і яны пачалі збірацца ў дарогу.

Во тады яна і расплакалася.

Плакала яна ад крыўды на сябе, што гэтак бязбожна праспала сваю першую ў жыцці баявую службу, што яны так недарэчна пашкадавалі яе. Рэшту дарогі яна была прыгнечаная і маўклівая, і Ляўчук лаяў сябе за нерашучасць, недарэчную сваю зважлівасць, але ж ён хацеў толькі як лепш — ён мераў на свой партызанскі аршын, хто ж ведаў, што ў гэтай масквічкі свае, іншыя, чым у яго, меркі.

Хмызняк на ўзлеску паварочваў убок, нават трохі кудысь назад, наперадзе ляжаў бульбяны палатак, а Залоззя нідзе не было відаць. Яны не надоўга спынілі каня, агледзеліся, але вёска, калі яна дзе і была, дык толькі наперадзе. У доле зпад ног беглі кудысь свежыя, мабыць, на днях абганяныя, баразёнкі з фіялетавымі зорачкамі кветак на сакаўным лісці, і яны ўвайшлі ў бульбу. Шырэйшай баразной павялі каня, самі пайшлі поруч.

Бульбоўнік быў невысокі і не дужа замінаў хадзе. Зводдаль цягнуўся шнурок нейкіх дрэўцаў і кусцікаў, далей зноў быў лог, і за ім цягнуў хвойны лес, а дзе была тая вёска — не ўгадаць.

Яны ішлі моўчкі, колькі разоў папраўлялі на кані Ціханавы, які збіваўся на адзін бок. Паранены ціха стагнаў, скрыгаў зубамі, а рукамі ўчэпіста трымаўся за прыладжаны да хамута аўтамат.

— Доўга яшчэ? — выціснуў ён праз зубы.

— Што — доўга? — не зразумеў Ляўчук.

— Мучыцца мне доўга яшчэ?

— Нядоўга, нядоўга! Патрывай трохі.

— Дзе немцы?

— Ды няма немцаў. Што ты баішся?

— Я не баюся. Я не хачу дарма мучыцца.

У словах дэсантніка гучаў яўны надрыў і пакута, увогуле зразумелья ў ягоным стане, і Ляўчук не стаў яго пераконваць у лепшым — ён адчуваў нейкую яго праўду і нават ягонае права наракаць на іх. Ён ужо нагледзеўся на розных параненых і ведаў, што цяжкія, яны нібы дзеці — і капрызлівыя, і крыўдлівыя, і што з імі трэба па-добраму, з лагодай. Праўда, часам трэба і са строгасцю. Строгасць разумелі ўсе, хоць і не кожны раз яе дазваляла сумленне, некаторых проста было шкада.

Мабыць, яны недалёка яшчэ адышліся па той бульбе ад узлеску, як ззаду раптам устрывожана крыкнула Клава:

— Ляўчук! Ляўчук, глянь!..

Ляўчук азірнуўся на яе — дзяўчына прысядала ў баразне і, утуліўшы голаў, пазірала ўбок. Ён таксама зірнуў туды — у рэдзенькіх кусціках праз які кіламетр ад іх стаяла некалькі крытых брызентам машын і між іх сноўдалі нейкія постаці ў казыркастых шапках. Вядома, то былі немцы.

Ён толькі зірнуў туды, і нешта з паныласцю абарвалася ў яго грудзях ад жахлівае думкі — папаліся! Папаліся-такі добра, сярод поля, з канём. Цяпер што?..

Тым часам Грыбаед ужо выцягнуўся ў баразне, няблага прыкрыты бульбоўнікам, і Ляўчук тузануў на сябе цяжкое цела дэсантніка. Аднаруч ён не ўтрымаў яго, і яны разам рухнулі ў бульбоўнік поруч з канём. Ціханаў заенчыў, застагнаў, але неяк адразу сціх, а конь, апынуўшыся без апекі, спыніўся і, павярнуўшы галаву, няўцямна пазіраў у далеч.

— Во ўлезлі, дык улелі! Гэта табе не балота,— прабурчаў у баразне Грыбаед. Побач курчыўся Ціханаў, Ляўчук памкнуўся быў да каня, каб сцягнуць з яго хамута аўтамат, але аўтамата там ужо не было, мабыць, яго, падаючы, садраў дэсантнік. Тады Ляўчук асцярожна выглянуў з бульбоўніку: машыны стаялі сабе, трохі прыкрытыя кустамі; з адной, пэўна, хтось вылез, нягучна бразнулі дзверцы. Мусіць, там пралягала дарога, і немцы спыніліся па якой часовай патрэбе. Здаецца, яны іх яшчэ не заўважылі.

А можа, яны хутка паедуць?

Партызаны паляжалі з хвіліну ў росным ад начы бульбоўніку, над лесам ужо ўзышло сонца і шырока развесіла над полем свае ранішнія зыркыя промні. Мусіць, гэтыя промні трохі сляпілі немцаў, а то б на такой адлегласці яны ўгледзелі іх на полі.

Так прайшло трохі часу, а яны ўсё ляжалі, невядома чаго чакаючы і на што спадзеючыся. Ціханаў паводзіў сябе спакойна, не кратайся і маўчаў, хоць, як здалося Ляўчуку, чуў усё, што тут з імі здарылася. Ляўчук раз-пораз зіркаў паверх бульбы адным вокам і раптам убачыў, як нехта там, на дарозе, стаў тварам да поля і глядзіць у іх бок. Мусіць, тое ж заўважыў і Грыбаед, бо хутка ён зьым бурчаннем стаў адганяць каня:

— Пайшоў! Пайшоў прэч! Прэч ты, халера!.. Ну, было пэўна: немцы згледзелі адзінокага каня з хамутом на шыі,- і, мусіць, гэта іх зацікавіла. Неўзабаве да першага падышоў другі — высокі перахлябісты немец з вядром у руках, нядоўга яны пагаварылі аб чымсьці, углядаючыся ў іх бок. І Ляўчук зразумеў пэўна, што іх немцы яшчэ не бачаць,— бачаць толькі каня.

А раптам яны прыйдуць па яго?

Гэтая думка не на жарт спалохала Леўчука, і ён таксама зашыпеў, зацыкаў на іх беднага, яшчэ не абсохлага з ночы коніка:

— Гэць! Гэць адсюль! А ну пшоў! Пшоў! Бедная жывёліна пастаяла, паазіралася ў адзін бок, у другі і без жаднай

увагі да незразумелых сцішапых вокрыкаў пачала мірна скубці бульбоўнік. Ляўчук ледзь не завьў ад прыкрасці, ад свае бездапаможнасці, але ён не мог устаць, каб адагнаць каня. Ён не мог нават як след замахнуцца на яго.

— Грыбаед! Грыбаед! Адгані! Хутчэй адгані!

— Пайшоў, халера! Прэч! Прэч! — гучным шэптам сіліўся ў баразне Грыбаед, ды марна — конь павярнуўся ўпоперак барознаў і скуб вяршак бульбоўніку.

— Каб ты здох! Каб цябе ваўкі з'елі!.. Каб ён цяпер здох, для іх, мусіць, было б гэта шчасцем, але ён здыхаць не збіраўся, а збіраўся папасвіцца тут, хоць і з хамутом на шыі. І яны апанурыліся, сцяліся і толькі зрэдку засцярожліва пазіралі з бульбоўніку.

— Што, немцы далёка? — раптам прахапіўся паранены і ўскінуў рудую, у бінтах галаву.

— Ціха! Ляжы ты! — прыкрыкнуў на яго Ляўчук.

— Немцы далёка?

— Ціха! Якое далёка... Вунь, на дарозе...

— Сюды ідуць?

— Ды не яшчэ! Ты ляжы...

— Якое не,— прасіпеў у іх бок Грыбаед, які, зірнуўшы, тут жа тышнуўся ў баразну.— Ідуць ужо.

Ляўчук толькі на якую долю секунды выткнуўся з бульбоўніку, але тае долі было дастаткова, каб згледзець, як два немцы, нетаропка ступаючы цераз барозны, кіравалі да іх. Што да іх, у тым не было сумнення, напрамак іхняй хады Ляўчук вызначыў пэўна. Але конь, скубучы бульбоўнік, ужо адышоўся ад іх, можа, крокаў на дзесяць, мусіць бы, неўзабаве ён адышоўся і далей. Шчаслівая гэта думка маленькай надзеяй бліснула ў Леўчуковай свядомасці, толькі яна і была іх спадзяваннем — іншага тут не выпадала.

— Дзе немцы? — зноў усхапіўся Ціханаў.

— Ціха! Замры!

— Дзе немцы? Ідуць?

— Ідуць! Ціх...

— Браць ідуць? Не, мяне ўжо не возьмуць, гады!..

Апошнія яго словы, якія ён амаль выкрыкнуў, прадчуваннем новай бяды скаланулі Леўчука; праз каліёе той усім целама ірвануўся да параненага, як раптам амаль з-пад яго рук па бульбоўніку джыганула грымотная чарга.

Перастаючы адчуваць сябе, Ляўчук ірвануў за аўтамат, думаючы ў запале, што гэта дэсантнік пальнуў у немцаў, як убачыў разматляны скрываўлены бінт на апалай у баразне яго

галаве, з якой між бульбоўніку па жвіры плыла кроў, Тады ён зразумеў усё і ўскочыў, моцна тузануўшы аўтамат з-пад цела нябожчыка, абарваў раменную почапку і з калена даў кароценькую чаргу па тых двух, якія спярша прыпыніліся, а пасля кінуліся назад, да дарогі. Побач гулка бахнуў вінтовачны стрэл Грыбаеда, Ляўчук крыкнуў: «Бяжым!»,— і яны, прыгнуўшыся, што было сілы пабеглі па разоры назад да ўзлеску.

Ляўчук на бягу злосна лаяўся; такога ад Ціханава ён не чакаў. Ён хутка дагнаў Клаву, якая, спатыкаючыся, няўкладна бегла таксама да ўзлеску. Бегучы, яны не зводзілі позірку з машын на дарозе, куды ўжо дабеглі тыя два немцы і адкуль прагучала некалькі стрэлаў з вінтовак — некалькі куль з тутім звонам прайшло над іх галавамі. Але ад дарогі да іх было ўсё ж далёка, і яшчэ праз хвіліну, падбягаючы да ўзлеску, Ляўчук акрыяў духам — ён зразумеў, што яны ўцякуць. Побач ужо быў хмызняк — у хмызняку далёкія стрэлы для іх не страшныя.

Перш чым схавацца за крайнімі кустамі, Ляўчук азірнуўся — некалькі немцаў стаяла каля машын і пазірала на ўцекачоў. Але яны не стралялі — мусіць, было ўжо далёка. Ззаду пасярод бульбы сіратліва стаяў, памахваючы хвостом, іх конь з хамутом на шыі. Ціханава адсюль не было відаць.

— Ну і балда! Ну і зуй! — не мог супакоіцца Ляўчук.— Столькі мучыліся з ім. А ён...

Яны неўзабаве зашыліся ў кустах і то ішлі, то беглі, стараючыся як мага далей адысціся ад таго небяспечнага месца. Грыбаед дагнаў Леўчука і трымаўся блізка ад яго, насцярожана азіраючыся па баках і назад. Кусты тут былі не густыя, з бярэзнікам і маладымі елачкамі, гусцейшыя месцы Ляўчук спрактыкавана абмінаў стараной. Яны б маглі бегчы і хутчэй, калі б не Клава, якая адставала, і Ляўчук час ад часу мусіў спыняцца, чакаць яе. Яна, бачна было, з немалым намаганнем даганяла іх, запавольвала крок і, каб не ўпасці, хапалася адной ці абедзвюма рукамі за галіны дрэў. Ёй было кепска, Ляўчук бачыў гэта, але тут ім спыняцца не выпадала, трэба было як мага адысціся далей, і ён упарта імкнуўся наперад.

Праз нейкі час яны выбраліся з кустоў на луг з рэдкімі купкамі лазняку на някошаным травяністым прасцягу. Ляўчук тут дазволіў сабе спыніцца, каб аддыхацца і пачакаць Клаву. Немцы іх, здаецца, не даганялі, але ўнутры ў ім усё трэслася ад таго недарэчнага здарэння, і ён думаў, што яны цудам выбавіліся з бяды. І ўсё праз Ціханава, які забіў сябе, на што, вядома, меў поўнае права, але тым ледзьве не загубіў астатніх.

Пільна азіраючы лугавіну, каб зноў дзе не напароцца на немцаў, ён чамусьці не ў лад са сваім настроем рап-там падумаў, што, а можа, ён урагаваў іх? Сапраўды, калі б ён не стрэліў і здаля не на-палохаў немцаў, тыя, вядома, падышлі б блі-жэй і, мабыць, напароліся б на іх у бульбе. А ў такой сутычцы яшчэ невядома, каму б па-шчасціла выкачыць жывым, вельмі проста маглі пагінуць усе.

Вось табе і «балда»...

Ляўчук ад гэтай думкі ажно збянтэжыўся, разгубіўся і ўжо не ведаў, як аднесціся да Ціханава і яго ўчынку. Было падобна на тое, што дэсантнік сапраўды ўратаваў іх. Вызваліў ад сябе — гэта пэўна. Ужо за адно гэта трэба дзякаваць яму — як бы яны ўцяклі без каня з параненым? Вайна ўжо дала Леўчуку некалькі самых пераканаўчых урокаў, ён многа ўведаў на ёй і лічыў, што болей яго здзівіць немагчыма. А вось, выходзіць, здзіўляла. Мабыць, яе неспадзяванкам не было канца, і наўрад ці хопіць жыцця, каб як след раза-брацца ў яе дзівосах. Вось хоць бы і Клава.

З пакутніцкім выразам на нездаровым твары — з рудымі плямамі каля рота і на лбе — яна дагнала мужчын і цяжка ўпала каленямі ў траву.

— Не магу... Не магу я...

— Ну во яшчэ! — грубавата азваўся Ляўчук.— Піто ж тады? Прайшлі які кіламетр...

—Ды ўжо кіламетры два,— паправіў Грыбаед.

—Дык што ж — два! Для іх гэта дзве хвіліны. Бачылі машыны?

Яму не запырэчылі, і ўсе ўтраіх замоўклі.

Клава, седзячы ў ранейшай позе, абапіралася рукамі аб травяны дол і дыхала, дыхала, утаймоўваючы стому, гатовая вось-вось расплакацца, а яны ўдвух стаялі каля яе і не ведалі, што рабіць. Грыбаед моўчкі і нахмурана пазіраў з-пад свае шапкі-кучомкі, нешта тоячы ў сваіх пачуццях да яе — можа, шкадаванне, а можа, папрок за ўсё, што з ёй здарылася. Ляўчук жа ўпарта думаў, што тут ім заставацца нельга. Тут не месца, тут іх занадта проста могуць насцігнуць немцы.

— Так, давай уставай! Луг пяройдзем, вунь там саснячок, там зашыемся.

Клава запаволіла дыханне, сцялася, відаць, зрабіла над сабой намаганне і ўстала.

Яны даволі марудна і не адразу адолелі луг, пералезлі цераз аброслы асакой і аерам ручай. Праз рэдкі сасоннік узабраліся на пагорак, і Клава зноў знямогла ўпала на сухі

верасовы дол. Мужчыны абодва спыніліся, Ляўчук скінуў з галавы прапацелую кепку, ён ужо ўтрэўся, ужо з неба няблага прыгравала сонца, дзень збіраўся быць спякотны і ціхі. Дзень гэты трэба было перажыць, што ў іхнім становішчы было не меней, чым перажыць вечнасць. Асабліва з такой спадарожніцай.

— Ах, халера! — сказаў Ляўчук і ўважлівей паглядзеў на Грыбаеда. Той, сіпла і стомлена дыхаючы, цярпліва стаяў у сваім вузкаплечым мундзірчыку, аздобленым мноствам кішэняў і гузікаў — Хоць бы дзе баба якая. Які лагер сямейны, ці што? Як на грэх...

— Каня трэба і фурманку. Без каня як?.. — з роздумам сказаў Грыбаед.

— Была фурманка. І конь. Праваронілі, балбесы!.. Во што! Дуй-ка ты, дзед, шукай вёску. Можа дзе ёсць недалёка. Без немцаў каб.

Грыбаед не стаў цягнуць доўга, зірнуў напаследак на Клаву і нячутным крокам пайшоў з пагорка ўніз. Хутка яго затуліў сасоннік.

— І не баўся, чуеш? — гукнуў наўздагон Ляўчук.

Клава сцішылася на траве, а Ляўчук угледзеўся з пагорка. За сасняком, здаецца, ляжала неўзаранае поле, за якім зноў усчынаўся лес — і нідзе ніякіх прыкмет жылья. Стаяла ранішняя ціша, толькі ў хваёвым голлі варушыліся дробныя птахі, стрэлаў або людскіх галасоў нідзе не было чутна. Ляўчук, прыглядаючыся да сасняку, паўкрутам абышоў па пагорку, паслухаў — быццам нідзе нікога. Тады ён вярнуўся да Клавы і, усё ўслухоўваючыся ў наваколле, сеў ля яе, сцягнуў боты і раскідаў на траве анучы. Усё на ім было мокрае, і Ляўчук пачаў сушыцца.

Клава ляжала на баку і вялікімі, поўнымі самоты вачамі пазірала ў хвойнік.

— Нарабіла я вам клопату. Ты ўжо выбачай, Ляўчук.

— Што выбачаць? Пасля вайны паквітаемся.

— Ох, як дажыць да таго пасля? Не дажыву я.

— Ты павінна дажыць. Ён не дажыў, а ты павінна.

Трэба пастарацца.

— Ці ж я не стараюся?..

Яна нечакана заплакала, ціха і жаласна, а ён сядзеў побач, працягнуўшы да сонца счырванелыя ступні, і маўчаў. Ён не суцяшаў яе, бо не ўмеў суцяшаць нікога, да таго ж ён лічыў, што ў тым, што з ёй здарылася, Клава была вінавата сама.

Ціхенька хліпаючы, Клава плакала доўга і Ляўчук не стрываў.

— Нічога,— сказаў ён, дабрэючы.— Як-небудзь. Ты пацярпі.

— Ой, я ўжо так цярплю, але ж... Сам знаеш.

— Галоўнае — дзе б да якога жытла прыбіцца. Ды ні чорта няма. Усё папалена.

— А калі дзе не спалена, дык жа немцы,— сказала Клава з набалеваю роспаччу. Відаць, яна пра адно гэта толькі і думала ўсю дарогу.

— Немцы, ага,— згадзіўся Ляўчук.

Ён стараўся паводзіць сябе стрымана і з выгляду нават абьякава да яе, а ўнутры ўсё абураўся і ляўся — гэткага павароту справы ён не чакаў. Яшчэ ўчора ён сядзеў на Доўгай градзе і думаў толькі пра тое, адаб'юць новую атаку карнікаў ці не, а калі не, дык куды тады бегчы. І раптам гэта недарэчнае раненне, якое ўсё ў ім крута перайначыла, наваліла на яго новыя абавязкі з тым Ціханавым, ды і з гэтай Клавай: што яму рабіць, калі раптам ёй прыпачэ? Ён пачаў нават баяцца, каб гэтага не здарылася тут жа, і скоса ўсё пазіраў на дзяўчыну, не перастаючы прыслухоўвацца да наваколя і паглядваць уніз — нецярпліва чакаць Грыбаеда. Але Клава, паляжаўшы трохі і, мабыць, спачыўшы, села раўней на ватоўцы, па-ранейшаму абапіраючыся на дол рукамі. Яе шытыя на заказ зграбныя скураныя боты з белымі, высцебанымі ў траве галоўкамі былі мокрыя, спаднічка таксама змакрэла знізу, і Ляўчук сказаў:

— Здзень боты. Хай сохнуць.

— Ды ну...

— Здзень, здзень! — і, убачыўшы, што ёй нязручна згінацца, падняўся.— А ну, давай!

Аднаруч ён сцягнуў з яе ног адзін, а затым і другі бот, Клава трохі сумелася, але, відаць, адчула палёжку, паспакайнала і падняла на яго спакутаваны позірк.

— У цябе як плячо? Можна, перавязець?

— Ды ярунда. Не трэба.

Ён ужо прыцярапеўся да свае раны і нават шкадаваў, што пайшоў у санчасць, лепш бы застаўся ў роце, можна, і прабіўся б з усімі за грэблю і цяпер быў бы адсюль далёка. Прынамсі, не ведаў бы клопату, які цяпер тлуміў яго галаву.

— Ну і Ціханаў, не чакаў ад яго такога. Не ведаю нават, што і думаць,— сказаў ён, усеўшыся ў доле непадалёк ад Клавы.

— Спалохаўся ён. А можа...

— Спалохаўся, факт! Але што мы рабілі б, каб не спалохаўся?

— А можа ён з-за нас? — сказала Клава.

— А хто ведае! Хіба цяпер зразумееш? Чужая душа — пацёмкі.

— А ўсё ж відаць. Добрага чалавека здалёку відаць.

— Няўжо? А дрэнныя — яны што ж, думаеш, не маскіруюцца? Пад добрых? Як вунь той гад! Ужо такі сімпацяга быў...

— Ты пра каго?

— Усё пра таго ж!

— Што цяпер гаварыць? — пасля нядоўгага роздуму сказала Клава.— Пасля мы ўсе разумныя.

— Вот іменна — пасля. І разумныя, і строгія. А напачатку такія добранькія. Вушы развесілі, а ён — нож у спіну.

— Платонаў і тады гаварыў: ёсць падазрэнне. Але ж доказаў не было.

— Доказаў чакаў! Ну і дачакаўся...

Яны памаўчалі, Ляўчук, адкінуўшыся на локаць, кусаў травіну, увесь час азіраючы сасоннік. І Клава, нешта асіліўшы ў сабе, сказала:

— Канечне, наконт Платонава мы цяпер можам меркаваць па-рознаму. Асуджаць яго. Але як жа яму было? Я памятаю, ён гаварыў мне: нешта нячыста, але як дазнацца? Для гэтага час патрэбен.

— Трэба было шпокнуць абодвух,— з лёгкасцю зазначыў Ляўчук.— А што? Раз сумненне, дык і абодвух. Каб без сумнення. Як кажуць, бабка надвое варажыла: можа, чэсны, а можа і агент.

— Не, так нельга,— ціха сказала Клава.— Вы ўсе ачарсцвелі на гэтай вайне. Яно зразумела, але гэта кепска. Платонаў быў не такі. Ён добры быў, чалавечны... Можа, таму і ў нас з ім усё так выйшла. Ён другога чалавека адчуваў, як самога сябе.

— Во-во-во! — падхапіў Ляўчук і сеў роўна.— Добры! А праз яго добрасць яшчэ невядома, як табе быць. Ды і нам во...

— Што ж, можа быць кепска. І ўсё роўна ён харошы. А дабрата не можа быць кепскай...

— Што ты кажаш! — злосна здзівіўся Ляўчук і ўстаў.— Не можа? Вот глядзі. Я буду добры і хуценька цябе здам куды ў

вёску. Якая бліжэй. Ты ж хочаш, каб скарэй куды прыбіцца. Праўда? Каб табе сцішыцца. Вось я цябе і прыстрою. А немцы і схопяць. Дык не, я не добры, я цябе тузаю, во цягну, а ты праклінаеш мяне, праўда? І ўсё ж я мо куды зацягну, дзе спакайней. Дзе ты родзіш па-людску. І прыгледзець дзе будзе каму!

Ён сказаў гэта адным духам, можа занадта запальчыва, і яна змоўчала, не адказала. Але Леўчуку не трэба было ні яе згоды, ні яе перачання, ён быў цвёрда ўпэўнены ў сваёй праўдзе. Ён даўно ваяваў і ведаў, што на вайне іншае праўды і не бывае. Нейкая там добрасць — не для вайны. Можа, часам яна і няблага, нават дарэчы, але не тады, калі цябе кожную хвіліну пільнуе куля.

Клава заціхла, думаючы свае нялёгка думы, а ён босы адышоўся па калючай траве на пагорак, паглядзеў цераз негусты сасоннік уніз, на лугавіну. Здаецца, у тым баку не было ні дарог, ні вёсак, не чутна было ніякага гуку і ніякага знаку прысутнасці ворага, мусіць, яны няблага зашыліся ў лясную глушэчу. Калі б толькі дзе жылло. Ім цяпер патрэбна была якая сядзіба, хутар, якая леснічоўка з людзьмі — без такой дапамогі Клава не магла абысціся. Незалежна ад таго, якія б яны ні былі з ёй добрыя.

Ляўчук ціха прайшоў па пагорку між негустых маладых сасонак, паслухаў і, асцярожна ступаючы, вярнуўся да Клавы. Яна ляжала з заплюшчанымі вачамі, і ён, трошкі здзівіўшыся, успомніў, што яна ўсё яшчэ апраўдвае Платонава, які даў ёй да такога лёсу. Ён ужо мёртвы, а ўсё яшчэ нешта для яе значыць — во як бывае, калі не на жарт пакахаць чалавека.

Ляўчук прысеў трохі вышэй ад яе, цадцягнуў да сябе бліжэй аўтамат. Вельмі хацелася легчы, выпрастаць цела, але ён баяўся незнарок заснуць і не клаўся. Супакоіўшыся, ён пачаў думаць пра іх становішча, пра небараку Ціханава, пра тое, як там блукае недзе яго Грыбаед. І, вядома, пра Клаву.

Наконт Платонава яна, відаць, мела рацыю, той сапраўды быў чалавек на дзіва ўраўнаважаны, добрамыслівы і не па-вайсковому спакойны. Ляўчук ведаў яго яшчэ з даваеннага часу, калі яны разам служылі ў Гродні,— Ляўчук камандзірам аддзялення сувязі, а капітан Платонаў — ПНШ палка па разведцы. Пасля разгрому палка і акружэння Ляўчук перабыў першую зіму ў бацькі, а вясной, калі іх група злучылася з групай Ударцава, ён там сустрэў Платонава. І дзіўная рэч: баі, разгром, лясное, поўнае яўных і тайных небяспек жыццё не змяніла характару капітана, па-ранейшаму ён заставаўся такі ж спакойны, добра-зычлівы, аднолькавы з усімі — начальнікамі і

падначаленымі, ніколі не пароў гарачкі, заўжды стараўся зрабіць абдуманаму, цвяроза і па справядлівасці. Такі ж ён быў і ў той невясёлай гісторыі з двума палоннымі, якія ў канцы мая раптам з'явіліся ў іх атрадзе.

Прыбеглі яны са станцыі, дзе перагружалі дрэва з вузкакалейкі на шырокую каляіну і дзе заўжды працавала каманда ваеннапалонных. У атрад іх прывяла Зойка, атрадная сувязная з пуццейскай казармы, казала, найперш яны прыбіліся да яе і на прамілы бог прасілі звязаць іх з партызанамі. І Зойка звязала. У атрадзе і да іх было нямала нядаўніх ваеннапалонных ды акружэнцаў, і таму з'яўленне яшчэ двух новых не выклікала ні вялікай увагі, ні тым болей здзіўлення. Здзіўленне і нават невялікі сполах пачаўся пазней, калі з імі пачалі гаворку ў асобым аддзеле.

Першага паклікалі туды Шаўцова, высокага схуднелага чалавека ў ватоўцы, які, па яго словах, да арміі працаваў інжынерам у Кемераве, трапіў у палон пад Беластокам і, як ён сказаў, год шукаў моманту вырвацца з палону і знайсці партызан. Цяпер ён быў дужа рады, што гэты выпадак надарыўся, і прасіў даць яму зброю, каб біць тых, хто прычыніў яму столькі пакут і ганьбы.

Усё было проста, звычайна, Шаўцова залічылі ў другую роту і адправілі за ручай у ротны будан.

Другога паклікалі крыху пазней, пад вечар, бо начальнік асобага аддзела Зяновіч павінен быў некуды ехаць, і канавод ужо чакаў яго з асядланым канём ля зямлянкі. Вярнуўся Зяновіч толькі пад вечар, калі партызаны ішлі па вячэру на кухню, і тады знайшоў ля сваёй зямлянкі Шаўцовага напарніка па прозвішчы Кудраўцаў, які, аказваецца, спецыяльна чакаў яго тут з гадзіну.

Гэты Кудраўцаў быў даволі яшчэ малады, ладны дзяцюк з на дзіва прывабнай і адкрытай усмешкай на прыгожым, добра паголеным твары, ён усё раскажаў пра сябе: як ваяваў, як падбілі ягоны танк і як сябры вывалаклі яго з паломыя, паказаў нават след на лапатцы ад цяжкага ранення, пасля якога, непрытомны, апынуўся ў палоне. Сам ён быў ленинградзец, да арміі працаваў на слаўным заводзе. Любіць радзіму і ненавідзіць немцаў, гатовы ваяваць з імі на любой пасадзе, хоць сам, між іншым, радыст вышэйшай кваліфікацыі. І яшчэ ён мае заявіць па сакрэту, што ягонага напарніка Шаўцова незадоўга да іх уцёкаў некалькі разоў выклікаў шэф СД, здаецца, вербаваў у агенты, хаця, магчыма, што ён, Кудраўцаў, і памыляецца, бо на іх гаворцы, вядома, не быў. Зяновіч знарок

спакойна сказаў, што яму гэта вядома, хоць усё гэта ён чуў тады першы раз. Ён адпусціў Кудраўцава, а сам тут жа паслаў дзяжурнага па Шаўцова.

Шаўцова прывялі не так хутка, аказваецца, той ужо спаў, і калі пачуў пра ягоную вярбоўку ў СД, вельмі здзівіўся. Ці зрабіў выгляд, што здзіўляецца. Ён адмаўляў, што яго хоць бы раз выклікаў шэф СД, казаў, што ён нічога не чуў пра вярбоўку і не браў на сябе ніякіх абавязацельстваў перад немцамі. Пра Кудраўцава ж ён нічога кепскага сказаць не мог — разам працавалі, разам гібелі ў бараку, выбраўшы момант, уцяклі, калі іх паслалі пераносіць старыя падмосткі да новай эстакады.

Зяновіч далажыў аб тым камандзіру, камісару, начальніку штаба. Тыя, параіўшыся, рашылі абшукаць Шаўцова, і калі хлопцы распаролі паясніцу ягоных штаноў, знайшлі там нейкую паркалёвую анучку з лічбамі, напісанымі вадастойкаю фарбай. Што гэта такое — Шаўцоў вытлумачыць не мог, але ўсе зразумелі, што гэта нямецкі шэфр. Такія штучкі партызанам ужо былі вядомы, і Шаўцова на другі дзень расстралялі ў ровы.

А Кудраўцаў з таго часу стаў вядомы ўсім партызанам. Сапраўды, выратаваў атрад ад нямецкага агента, бо няцяжка было сабе ўявіць, што сталася б з атрадам, калі б у ім застаўся гэты Шаўцоў. Ды і наогул новы партызан на дзіва сімпатычны хлопец, выдатны стралок, майстра па гадзінніках і ў дадатак да ўсяго яшчэ іграў на гармоніку. Гармонік, праўда, быў у іх надта старэнкі, з прадраным мехам, клавішы ў яго ўвесь час западалі, галасы дашчэнт расстроены ў няўмелых руках, але ўсё роўна Кудраўцаў іграў на ім так добра, што можна было заслухацца. Калі надараўся які вольны час, ён сядзеў на пянёк каля будана першай роты і пачынаў паціху наігрываць «страдание» або «Синенькнй скромный платочек», адразу ж каля яго пачыналі збірацца хлопцы, усе слухалі ды пазіралі, як спрытна бегаюць па клавішах ягоных пальцы, а сам гарманіст любя ўсміхаецца, мусіць, таксама радуючыся з свае майстэрскай ігры.

Неяк спакваля, не адразу, да будана першай роты пачала прыходзіць і Клава.

Прыходзіла яна адна, трошкі сарамліва і з нейкаю нават затоенай бояззю спынялася каля бярозак збоч ад гаманкой купкі хлопцаў з гарманістам, але тыя адразу заўважалі яе і клікалі, нават цягнулі бліжэй да ўсіх. Кудраўцаў нейкай асаблівай жвавасцю адгукаўся на яе прыход і граў, усміхаючыся ўжо толькі ёй адной. Яна, мусіць, заўважала тое,

бянтэжылася, але стаяла, слухала, лёгка і вельмі адбіваючыся ад празмернай увагі некаторых хлопцаў-назолаў. Зрэшты, асабліва да яе ўжо не набіваліся, у атрадзе ўжо ведалі пра яе адносіны з начштаба Платонавым. Ляўчук у такі час звычайна быў там жа ці дзесяці паблізу за якой дробязнай справай, але ён заўжды прыкмячаў яе паяўленне каля гарманіста, і ніводзін яе крок, погляд, усмешка не заставаіся ім не заўважанья. І тады ён нешта прыкмеціў у адносінах да яе Кудраўцава, і гэта яго насцярожыла.

Ляўчук сам пэўна не ведаў, кахаў Клаву ці не, можа, проста яна па-дзявочы падабалася яму, але ён не зрабіў ні адной спробы зблізіцца з ёю, бо не хацеў пераходзіць дарогу Платонаву. Яшчэ тады, як ён прывёз яе з Кіраўскай, ён з першага позірку між новай радысткай і іхнім начштаба зразумеў, што так у іх не абыдзеца,— дужа ўжо яны былі здатныя адзін для аднаго: абое ладныя, прыгожыя і маладыя. І ён адступіўся ад яе, але толькі дзеля аднаго Платонава, і болей адступацца не меў намеру ні для каго іншага. Нават калі б ён быў, як анёл, прыгожы і граў на аргане, а не на такім пабітым гармоніку. І Ляўчук ціха, але ўпарта, з усёй маладой сілай узненавідзеў гэтага наваёўленага партызана, усеагульнага любімца і сімпацягу Кудраўцава. Аднойчы ён нават наважыўся пагаварыць пра яго з Платонавым і ўжо быў спыніў яго ў часе сустрэчы на сцежцы, ды раптам капітана паклікалі ў штабную зямлянку, і Ляўчук, хвіліну счакаўшы, пайшоў па сваёй справе.

І шкада, што не пагутарыў. Хто ведае, можа б яго не дужа пэўная гутарка не дапусціла вялікай бяды, якая неўзабаве здарылася ў атрадзе.

Неяк у Клавы пачаліся нелады з рацыяй, аднойчы яна нават прапусціла сэнс сувязі, бо не магла даць рады свайму «севярку». Ляшчова ў той час у атрадзе ўжо не было — адкамандзіравалі ў групу Цеслюка, і ніхто ёй памагчы не мог. І тады ў штабе ўспомнілі пра Кудраўцава. Ён ахвотна ўзяўся за дапамогу, нешта зрабіў там, і рацыя сапраўды пачала працаваць. Толькі ён сказаў, што яна так нядоўга пратрымаецца, што трэба змяніць нейкую зубчатку. Але дзе было ўзяць у лесе тую зубчатку? І Кудраўцаў, падумаўшы, сказаў, што гэту штукавіну можна дастаць на станцыі, ён ведае чалавека, але той чалавек можа даверыцца толькі яму і нікому болей. Платонаў падумаў, параіўся з Клавай, і яны рашылі, што трэба паспрабаваць. Толькі паслаць Кудраўцава трэба не аднаго, а з групай, і камандзірам групы прызначылі Леўчука. Ляўчук не адзін раз хадзіў на тую станцыю, у яго там былі

знаёмья, і ён асаблівай увагі не надаў гэтаму заданню — былі куды болей важныя і трудныя, і то як-небудзь усё абыходзілася.

На станцыю Ляўчук павінен быў пайсці ў нядзелю, а ў суботу, вяртаючыся з Клясцоў, яны, трое разведчыкаў, завіталі па дарозе на хутар да знаёмага чалавека, які добра пачаставаў іх. І калі пасля прыходу ў атрад ён далажыў камандзіру аб выкананні задання, той тут жа распарадзіўся адправіцца Леўчуку ў яму каля карапулярнай зямлянкі, дзе ў іх была гаўптвахта. Ляўчук закіпеў, нагаварыў камандзіру чорт ведае чаго, але ўрэшце быў змушаны здаць аўтамат і пад канвоем камандзіравага ардынарца адправіцца да яміны, куды ён са злосцю кінуў сваю ватоўку, а пасля скочыў сам і адразу ўлёгся спаць.

Ён думаў, што ўранку яго выпусцяць, але не выпусцілі ні ўранку, ні ўвечары, ён праседзеў у яме да панядзелка, аж покуль у атрадзе не разнеслася чутка, што на станцыі, трапіўшы ў засаду, загінуў іхні начштаба Платонаў.

Учуўшы такое, Ляўчук не мог болей сядзець. Не зважаючы на вокрык варты, выскачыў з ямы і кінуўся да штабной зямлянкі, ля якой ужо білася на траве Клава і лютаваў камандзір атрада. Другія камандзіры хадзілі з апушчанымі галовамі і толькі моўчкі ўздыхалі.

Як і прадчуваў Ляўчук, у той неспадзяванай гібелі начштаба была і яго, Леўчукова, віна. З прычыны ягонай адсутнасці камандаваць групай узяўся сам начштаба Платонаў, які вечарам у нядзелю з Кудраўцавым і трыма партызанамі адправіўся на станцыю. Два з тых пяці сядзелі цяпер у камандзіра і расказвалі, як усё здарылася.

Спярша ўсё ішло добра і не наводзіла ні на якія падазрэнні. На змярканні яны дабраліся да станцыйных гародаў і зашыліся ў лапіку выбуялых за лета канопляў. Як змерклася яшчэ болей, Кудраўцаў вузенькім завулачкам пайшоў да свайго дзядзькі, астатнія засталіся чакаць. Але чакаць давялося доўга, думалі, нешта не выходзіць у Кудраўцава з дзядзькам, і, трацячы цярпенне, Платонаў палез у цемры з канопляў паглядзець, што робіцца паблізу. Але не паспеў ён падлезці пад плот, як хлопцы пачулі яго сцішаны крык, грымнулі стрэлы. Усе рванулі цераз каноплі на той бок гарода, але і там наскочылі на гітлераўцаў, якія ўдарылі па мяжы з аўтамата. Зразумеўшы, што трапілі ў засаду, хлопцы кінуліся ў розныя бакі і, ужо бегучы, пачулі голас Кудраўцава, які крычаў: «Таго, таго лавіце, у кубанцы!»

У кубанцы ў іх быў Платонаў.

Пасля стала вядома, што начштаба з прастрэленымі грудзямі пацягнулі на допыт, але ён быў непрытомны і на другі дзень сканаў. Кудраўцаў пасля таго недзе знік са станцыі. Пэўна, ягоныя гаспадары перакінулі яго ў іншае месца, дзе таксама шанавалі добрую ігру на гармоніку.

Клава рвала на сабе валасы, Ляўчук скрыгатаў зубамі. Праз два дні яго перавялі з узвода разведкі ў трэцюю роту радавым кулямётчыкам.

7

Грыбаед вярнуўся гадзіны праз тры, не меней.

Ляўчук ужо перасунуўся з сонца ў засень, бо зрабілася гарача, анучы яго ўсохлі, як дубяныя, боты таксама падсохлі збольшага, і ён усцягнуў іх на ногі. Клаву штосьці пачалі біць дрыжыкі, ён яе ўкрыў ватоўкай і ўгаворваў супакоіцца, нават заснуць — ён думаў, што ў сне з ёй не пачнецца тое. Ды і яго самога ўсё апаноўвала дрымота — пасля бяссоннае ночы было б самы раз задрамаць. Але драмаць было нельга. Каб разagnaць сон, ён рашыў чым-небудзь заняцца — адняў дыск ад аўтамата, зняў вечка. Дыск быў амаль поўны, Ляўчук палічыў патроны, іх аказалася сорок тры — на чатыры добрых чаргі. І ён зноў упарадкаваў аўтамат, прыладзіў адарваную почапку і пачаў нецярпліва выглядваць Грыбаеда. Ён чакаў яго з таго боку, куды той пайшоў, але стары нечакана вылез з гусцейшага хвойніку, які быў у яго за плячамі, і пачаў атрасаць ад ігліцы шапку.

— Ну што? — не стрываў Ляўчук, які нічога пэўнага не ўбачыў на яго твары.

Падышоўшы бліжэй, Грыбаед моўчкі паклаў у доле вінтоўку, стомлена сеў і зняў з галавы шапку, адкрыўшы белы, зусім не загарэлы, зморшчаны лоб. Апошні раз ён галіўся, мабыць, на мінулым тыдні, і ўвесь яго твар густа зарос буравата-шызаю шчэццю.

— Ды як сказаць? Вёска ёсць адна, ды папаленая.

— Што радасці — папаленая! — зазваваў Ляўчук. — Нам з людзьмі трэба.

— Папаленая, ага, — безуважна да яго злосці, казаў Грыбаед. — Гуменца і ўцалела ўсяго. З краю. Думаў, пустое, аж гляджу, баба поркаецца каля жыта.

— Баба?

— Баба, ага.

— Гаварыў з ёю?

— Ды я не гаварыў. Я згледзеў і назад. Спяшаўся ж.

— Ага, ну добра,— падхапіў Ляўчук.— Тады давай, Клава. Уставай. Гэта далёка?

— Ды не дужа. Во за саснячком роў, ручай гэты. Затым расцяробам... Жыта там,— пачаў прыпамінаць Грыбаед.

— Ну колькі? Кіламетр, два, тры?

— Можа, два, ага. Або тры.

— Пайшлі!

Клава з натугай паднялася, хіснулася, ледзьве ўстаяўшы на нагах. Пасля цяжка ўстаў Грыбаед. Ён, пэўне, падбіўся і быў з выгляду дужа змораны, мабыць, яму не шкодзіла б адпачыць, ды Ляўчук спяшаўся прыбіцца да якой пэўнасці, да людзей. Усё ж у ім жыла, і чым далей, тым мацнела, трывога за Клаву.

Яны знарок нетаропка, каб не пакідаць ззаду радыстку, сышлі з хваёвага пагорка, абышлі равок, за якім узбіліся на лесавую дарожку. Перш чым пайсці па ёй, Ляўчук паглядзеў направа, налева, прыгледзеўся да слядоў. Але сляды тут былі старыя — замытыя дажджом каляіны, нясвежыя знакі капытоў і колаў, мусіць, ездзілі тут даўно. Тым не менш ён перасунуў на плячы аўтамат, каб той быў пад рукой, ствалом наперад, і ішоў, азіраючы кожную паваротку наперадзе.

— Ды нікога няма тут, чаго глядзець,— заўважыўшы неспакой Леўчука, сказаў Грыбаед.— Я ж ішоў.

— Глядзі, які смелы: ішоў! — зласнавата азваўся Ляўчук.— А калі немцы?

— А чорт з імі! Мусі, такі ўжо лёс, куды дзенешся?

— Ну гэта, ведаеш... Гэта ты так сабе можаш думаць. А нам жыць трэба. Праўда, Клава?

Клыпаючы ззаду, Клава не адказала. Відаць, ёй было не да жартаў, яна ўжо ледзьве трывала, кусаючы засмяглыя вусны. Ляўчук непакоіўся — хоць бы дайсці да гэтага разведанага Грыбаедам жытла, а то калі развязе дзеўку ў лесе, што тады рабіць з ёй? Пакорлівыя словы Грыбаеда наконт свайго лёсу не спадабаліся Леўчуку, які наогул быў супраць усякай пакоры, тым больш у вайну. Хоць ён і не мог не разумець гэтага старога, якому даволі-такі дасталося ў жыцці.

— А я, ведаеш, дык і жыць не дужа хачу. Можна сказаць, і саўсім не хачу,— шкандыбаючы босымі нагамі па зляжалым пяску, казаў Грыбаед.— Навошта мне тая жызняя, калі маіх нікога няма? Ні бабы, ні дзетак. Вайна скончыцца, а што я? Каму патрэбны?

— Дзівак ты! — сказаў Ляўчук.— Вайна скончыцца, у пачоце будзеш. Ты ж во які заслужоны: з першай вясны ў партызанах ходзіш.

— З першай, ага.

— Ордэн заробіш, чалавекам будзеш. Хаця для ордзена, канечне, не пры фурманцы трэба быць.

— Эт, нашто мне той ордэн! Мне б Валодзьку майго! Усіх бы аддаў — і дачок, і бабу. Абы Валодзьку аднаго...

— Валодзьку тады забілі? — запытаўся Ляўчук.

— Аняго ж! На маіх, лічы што, руках. Разрыўная, у бок. І кішачкі вылезлі. Такія тоненькія, як птушыныя. Збіраў, хапаў, ды што! Разрыўная.

— Жах, жах! — крутнуў галавою Ляўчук.

Жахаў у гэтую вайну хапала, але Грыбаедава гісторыя была асабліва жахлівая. Невядома, ці на тое былі якія прычыны, ці можа проста надарыўся кепскі выпадак,— сапраўды, такі ўжо лёс,— але перажыў стары столькі, што не пажадаеш ворагу. І часткова праз сваю дабрату, як думаў Ляўчук, які ўжо што-колечы чуў у атрадзе пра гора гэтага чалавека.

Грыбаед жыў з вялікай сям'ёй на Выселках — так звалася вёска, што стаяла ў баку ад вялікіх дарог, ля самае пушчы. Грыбаедава сядзіба была ад вёскі наводшыбе ля самых кустоў. Фронт у тое першае ваеннае лета перайшоў цераз гэтыя мясціны хутка. Людзі яшчэ займаліся тым, чым займаліся сотні гадоў раней, і ў той дзень капалі ў полі бульбу. Капаў яе і Калістрат Грыбаед з жонкай і старой маці, ім памагалі дзеці — старэйшыя Галя і Валодзька; меншыя, Шура і Манечка, грэліся каля цяпельца на ўзмежжы — пяклі бульбу. Заставалася выбраць баразэн з пяць на шнурку, як, разагнуўшыся, Грыбаед убачыў на краі аleshнічку чалавека, які моўчкі махаў да яго рукой — клікаў падысці.

Грыбаед кінуў бульбіну ў кошык, азірнуўся на жонку, якая засяроджана корпалася ў зямлі і нічога не бачыла, і, нетаропка стаўляючы ногі ў ралі, пайшоў да ўзлеску.

Стуліўшыся за маладой хвойкай, незнаёмец чакаў. Гэта аказаўся аброслы бародкай, яшчэ не стары чалавек у вайсковым бушлаце з нямецкім аўтаматам у руках. Ён распытаў пра немцаў, паліцью і папрасіў Грыбаеда памагчы — непадалёк адсюль, за балотцам, засталіся яго таварышы, два з іх параненыя і самі ісці не могуць, ім трэба недзе затуліцца да часу. Грыбаед усё зразумеў і, нічога не сказаўшы чалавеку, вярнуўся ў поле, запрог кабылку і паехаў дарожкай у аleshнік, дзе да яго падсеў той вайсковец з нямецкім аўтаматам у руках.

Яны ад'ехалі недалёка, вайсковец паказаў мясціну ў гушчары пры дарозе, дзе чакалі яго таварышы. Было іх трое — двое цяжка параненых, якія самі ісці не маглі, і маладзенькі кірпаносы баец з бялявым пушком на шчоках, якога клікалі Венькам. Яны ўладкавалі параненых у фурманку і, як сцямнела, прывезлі іх на сядзібу да Грыбаеда.

Тры тыдні паранення — палкоўнік-танкіст і палітрук — Ляжалі ў яго хаце, бабы, як умелі, даглядалі іх, аднойчы Грыбаед прывозіў з мястэчка знаёмага фельчара, добра заплаціў яму, і фельчар пакінуў нейкае лякарства, якое наказаў прыкладваць да ранаў. Ад таго лякарства раны няблага гаіліся, хоць і не так хутка, як таго хацелі паранення, што з гэтай прычыны дужа перажывалі ў самоце. Іх здаровыя таварышы, Церахаў з Венем, часта адлучаліся і па некалькі дзён не былі ў хаце. Яны нічога не гаварылі гаспадару, але ён ведаў — шукалі партызан.

Усё ішло больш-менш няблага, спакваля палкоўнік пачаў уставаць з ложка і патроху хадзіць па хаце, палітрук пакуль што толькі спрабаваў садзіцца ў ложку, як аднойчы на Выселках з'явіліся паліцаі.

Праўда, Грыбаед сваім часам паспеў іх згледзець, параненых як-колечы закідалі рыззём у запеччы, і калі два паліцаі зайшлі ў хату, дык чужых тут яны не ўбачылі. Каб не даць ім асабліва разглядвацца, Грыбаед сунуў ім бутэльку самагону, а жонка дастала з кубёлка кус сала, і задаволеныя бобікі пабеглі хутчэй пахмяляцца. Першая небяспека такім чынам абмінула іх бокам. У той жа час некаторым у іхняй вёсцы пашчасціла менш: ад'язджаючы ў мястэчка, паліцаі павялі з сабой трох незнаёмых, знойдзеных на Выселках, іхніх гаспадароў таксама... Увечары, калі дадому вярнуліся Церахаў з Венем, яны нядоўга парайліся і рашылі перасяляцца ў лес.

За аleshнічкам збоч ад Грыбаедавай сядзібы выкапалі зямлянку, добра ўкрылі яе мохам ды лапнікам і так замаскавалі, што праз дзесяць крокаў нельга было здагадацца, дзе тут зямлянка. У сярэдзіне паставілі скляпаную з бляхі грубку, добра напалілі яе і неяк поначы пад кастрычніцкае свята перавезлі туды параненых. Але ж, вядома, выседзець там безвылазна было немагчыма, трэба быў харч, вопратка, і па начах вайскоўцы прыходзілі да Грыбаеда, ды і ён нярэдка наведваўся да іх. Пакуль не выпадаў снег, усё было незаўважна, але затым, пасля першых снегападаў, пачалі заставацца сляды, чым далей, тым больш; стала нават прыкметна сцежачка ад сядзібы ў аleshнік. Як Грыбаед ні таіўся ад паліцыі і суседзяў і наогул ад старонняга вока, надобрыя людзі, мусіць, усё ж нешта згледзелі і даказалі немцам.

Яго выратаваў выпадак ці, можа, ягоны лёс, як лічыў сам Грыбаед. Іншым пашэнціла меней.

Сталася так, што незадоўга да новага года кончыліся дровы, якіх цяпер трэба было ўдвая больш, бо ў зямлянцы палілі падоўгу і часта — было ўсё ж холадна, асабліва параненым. Але добрых дроў паблізу ад Выселак даўно не было, вяскоўцы ездзілі за дзесяць кіламетраў у пушчу. Неяк раненька на дасвеці Грыбаед пабудзіў Валодзьку, запрог у сані кабылку, і яны паехалі да знаёмай дзялянкі, дзе некалькі год ляжалі нарыхтаваныя, ды не вывезеныя ў Данбас штабялі рудстойкі. Дзялянка была няблізка, але Грыбаед меркаваў да ночы ўправіцца і адным заездам поцемку падкінуць дроў і ў зямлянку. Тым болей што з раніцы церушыў сняжок, значыць, след ягоны засыпле.

Здарылася, аднак, нечаканае. Калі яны з гружанымі санямі нераязджалі Крывы ручай, зламаліся два капылы ў санях, бёрны аселі канцамі ў снег, кабылка, як ні тузалася, не магла выкараскацца на ўзгорак. Мусілі выгрузаць сані і вывозіць дровы з раўка за тры разы, таму добра-такі прыпазніліся і толькі апоўначы пад'язджалі да Выселак. Грыбаед ішоў поруч з кабыкай, прытомлены Валодзька сядзеў на дровах; недаспаўшы ўранку, хлопчык драмаў, і бацька ўсё азіраўся, каб той сонны не зваліўся пад полаз.

Ім заставалася, можа, кіламетры два да зямлянкі, як Грыбаед учуў стрэлы.

Стрэлаў было не шмат — некалькі разоў бахнулі вінтоўкі, аднойчы пратрашчаў і змоўк аўтамат. Здаецца, таксама данёсся і крык,— ці можа так ім здалося,— і ўсё сціхла. Устрыжованы нядобрым прадчуваннем, Грыбаед скіраваў сані з дарогі пад ельнік і, пакінуўшы з імі Валодзьку, пашыбаваў наўпрасткі цераз лес да зямлянкі.

Ён блізка не падыходзіў да яе, але і здалёку ў начных прыцемках згледзеў, што там сталася кепскае. Дзверы ў зямлянцы былі выбіты, на снезе валяліся сённікі і сякія-такія транты, якія былі ў параненых, снег навакол быў затаптаны чужымі слядамі. Мабыць, тут жа адбылася і перастрэлка, некалькі гільзаў, падабраных Грыбаедам са снегу, свежа смярдзелі порахам.

Грыбаед падбегам па цаліку, наўпрасткі цераз ручай, кінуўся да свае сядзібы, але здалёку яшчэ ўчуў, як там распараджаліся карнікі. Даносіўся чыйсьці зычны камандзірскі голас, жончын плач, незнаёмыя галасы. Яны там грамілі яго сядзібу, як пасля аказалася, забіралі сям'ю і выгрузалі маёмасць.

Грыбаед пратуляўся пад кустамі да таго часу, пакуль не ўбачыў, як трое саней паехала на гасцінец да мястэчка. Тады ён памкнуўся да абрабаванага свайго падворка, але здалёку яшчэ згледзеў сіратлівую хаціну з насцеж расчыненымі дзвярыма і зразумеў, што ўсё загінула. Магчыма таксама, што пакінулі якую засаду для яго, і патыкацца туды ён не наважыўся.

Ён вярнуўся да напалоханага Валодзькі, сказаў, што цяпер яны засталіся ўдвух, паскідаў дровы з саней і скіраваў у самую глуш пушчы. Там яны зрабілі пад елкай будан, у якім пракалаціліся на сцюжы два дні і дзве ночы, даелі апошні кавалак хлеба, што бралі з сабой у дровы. Пачалі галадаць. Яшчэ праз два дні голад і невядомасць адносна сям'і зноў пагналі Грыбаеда да свайго сельбішча. Засады тут ужо не было, Грыбаед пахадзіў па выстуджанай, дзіўна маўклівай хаце, падабраў што-колечы з вопраткі, вядро, набраў бульбы ў яме — другога чаго тут не засталася. Гэтыя сякія-такія рэшткі яго маёмасці, а таксама бульба і ратавалі іх на першым часе ў пушчы, не даючы замерзнуць і памерці з го-ладу. Пакрысе яны абладзілі сякую-такую зямляначку ў гушчары, змайстравалі печку, якая хоць і страшэнна дыміла, але давала трохі цяпла.

Так бацька з сынам наважыліся дажыць да вясны і, можа, і дажылі б як-небудзь, калі б не іх маладая жарэбная кабылка, якой таксама патрэбна было есці. Сена ў пушчы зімой не было, затое яно было ў яго пуні, і Грыбаед, шкадуючы жывёліну, разы два з'ездзіў у Выселкі. Усё абышлося добра, яго ніхто не сустрэў, а знайсці было немагчыма, бо час Грыбаед выбіраў пад завею, каб не заставалася следу.

Аднойчы з ім разам паехаць за сенам напасіўся Валодзька. Хлопчык за час іх ляснога жыцця прыкметна занудзіўся без людзей у маўклівай самоце, перастаў усміхацца, відаць было, сумаваў па сястрычках і маці. Спыраша Грыбаед не вельмі глядзеў на тое, а пасля ўжо стаў і баяцца, каб з хлопчыкам не сталася кепскае — дужа не па ўзросце стрэла яго такая бяда. І калі сын пачаў прасіцца ў гэты недалёкі начны шлях, Грыбаед, зацяўшы сэрца, згадзіўся.

Папраўдзе, ён яго браць не хацеў, нешта ў ім шчымела бліжэй прадчуваннем, але ён не саўладаў са сваім жалем да адзінага свайго дзіцяці і не прагнаў яго ў зямлянку, калі той пачаў масціцца ў перадку саней.

Ноч была ветраная і непагодная, дужа шумелі хвоі ў пушчы, у доле гуляла завея, кабылка амаль увесь час ішла крокам, адварочваючы галаву ад ветру. Яны да поўначы пераехалі лес, завярнулі на трошкі прыкметную ў цаліку дарожку да Выселака. Ужо блізка быў іхні падворак, ужо

Грыбаед пачаў узірацца праз ветраны змок, каб што згледзець на ім. Абнадзеена думалася чалавеку: а раптам блісне знаёмы агеньчык у акне, і ён знойдзе там сваіх дачушак і жонку, якіх раптам выпусцілі, бо за што ж іх трымаць? Калі ўжо каго і трымаць, дык яго аднаго.

Але не суджана было Грыбаеду ўбачыць нікога са сваіх. Не ведаў ён, што жонку яшчэ ў першыя дні закатавалі, а дзяцей некуды вывезлі, што старая маці яго, не стрываўшы бяды, сканала ў жандарскім склепе, а ў ягоным двары ўжо трэці дзень запар сядзела засада.

Нічога не ведаючы гэтага, Калістрат Грыбаед рупна паганяў кабылку, і яны пад'язджалі ўсё бліжэй да свае бяды. Ужо стала відаць у прыцемках крывая вярба ля варот, студня з асверам, разламаны чужымі коньмі паркан ля хляўка. І тады кабылка яго чамусь сама стала, ускінула голаў і ціхенька трывожна храпнула. Ён ужо ведаў гэты яе чыста сабачы, не конскі, нораў і пацягнуў лейцы. З усяе сілы ён узіраўся ў цьмяны падворак, але нічога не заўважаў там. Толькі штосьці ўсё ж там было,— яшчэ нябачнае, але напэўна страшнае. Валодзька, які таксама не на жарт устрывожыўся, пачаў ціха казаць яму: «Тата, не едзь! Не едзь, тата!..»

І ён пачаў заварочваць кабылку.

Але не паспела тая выбрацца з снегу на дарогу і вывернуць з сабой аглоблі, як з падворка прагучаў злы крык «Стояй!». Ён з сілай выцяў кабылку пугай, адначасна грывнуў вінтовачны стрэл. Валодзька адразу тыцнуўся ў сані і нешта праякатаў благім голасам, а ён, не зважаючы на той яго крык, стаў у санях на калені і пачаў пугаўём гнаць кабылку. Кабылка, нібы чуючы людскую бяду, ірванула галопам, яны мігам праскочылі адкрыты кавалак дарогі і пад частыя стрэлы ззаду ўляцелі ў лес. Толькі праехаўшы па лесавой дарозе з кіламетр, Грыбаед прыпыніў сані і схопіў за плечы Валодзьку.

Валодзька ляжаў на баку і абедзвюма рукамі заціскаў на жываце полы армячка. Бацька адарваў яго здранцвелыя рукі, расхінуў армячок і жажнуўся. З акрываўленай раны, нібы жывыя, палезлі, хутка пухнучы ў ягоных руках, тоненькія дзіцячыя кішкі. Ціхенька якочучы, хлопчык машынальна падбіраў іх пад скрываўленую зрэбную сарочку і плакаў ад болю і бяды, якой ужо не было рады...

Ён прывёз яго ў зямлянку яшчэ жывога, Валодзька нешта гаварыў яшчэ, клікаў маму, пасля сціх і ляжаў да ранку маўклівы, толькі чуць патузваючы рукой ці нагой.

Якраз на світанні ён зусім сціх...

Вузкай лесавой дарожкай яны перайшлі край бору, мінулі стары, зарослы дробным маладняком расцяроб і павярнулі ўлева. Неўзабаве Грыбаед вывеў іх на край жытняга поля. Падзеленыя нізенькімі, нядбайна абараненымі межамі, некалькі нівак буяла някепскім жытцом, між даспяваўшых каліў якога ззялі густыя россыпы васількоў, белыя галоўкі рамонкаў. Грыбаед узышоў на шырэйшую між ніваў мяжу, і яны пайшлі па ёй, шморгаючы нагамі ў шорсткай межавой траве.

Ляўчук чакаў убачыць якія будынкi ці, можа, коміны на саламяных стрэхах — звыклія адзнакі вёскі, — але ён толькі пазнаў яе колішнія тут сляды — некалькі высокіх дрэў, што воддаль стаялі за жытам. Вёскі не было. Падышоўшы бліжэй, яны ўбачылі за ўрослымі ў пустазелле платамі абкураныя рэшткі печы, дзе-нідзе недагарэлыя, абвугленыя вуглы, раскочанае бявенне ў зарослых травой падворках. Ад многіх будынкаў засталася толькі каменне падмуркаў. Шмат якія дрэвы паблізу ад пажарышчаў стаялі ссохлыя, з чорным, без лісця галём. Высокая ліпа па-над калодзежам недарэчна зелянела адным сваім бокам — другі быў спалены і далёка тапырыў счарнелыя галіны. На затаптаных гародах валяліся пабітыя дзежкі, палкі, збуцвелыя шэрыя транты. Мабыць, вёску спалілі вясной, калі яшчэ не засявалі гародаў, азіміна расла ў полі сама, а ярыны не было нідзе. Поле каля гародаў ляжала аблогам, на ім густа разросся асот і пырнік.

— Куды гэта ты нас прывёў? — спыніўся Ляўчук. — Дзе тваё жытло?

— Чакай, чакай! Хадзі сюды!

Грыбаед цягавіта скіраваў кудысь ускрай вёскі, яны перайшлі неглыбокі раўчук ля кустоў, вылезшы з якога, адразу ўбачылі маленькае, у два будынкi гуменца на пагорачку каля алешніку.

— Ну во! Бачылі? Там яна нешта збірала. Ці зёлкі якія, ці што.

— Так, ціха. Пабудзьце тут, — адхінуў старога Ляўчук, а сам хутка пайшоў да гумна.

З алешнічку выбягала, некалі, мабыць, гразкая, а цяпер няблага ўсохлая дарожка, якая, трохі не дайшоўшы да гумна, паварочвала ў бок былой вёскі. Свежых слядоў на ёй не было, але гэтая дарожка не спадабалася Леўчуку, і ён, перш чым перайсці яе, ажно спыніўся, агледзеўся. З дзвюх будынін гумна

бліжэй да дарогі стаяла паветка з рэштаю жытняй саломы ў адным канцы. Далей быў стары скасабочаны ток з прадранай страхой, у дзірках якой, бы рабрыны на худобе, тырчалі латы. Ляўчук зводдаль абышоў крушню на рагу тока, зараснік густога малінніку пры сцяне і апынуўся з таго боку, дзе былі дзверы. Дзверы былі прычынены, і паблізу нікога не было відаць. Толькі на вяршаліне яблыні-дзічкі, што расла ўскрай жыта, ціха пагой-дваўся стары вялікі крумкач, які, схіліўшы голаў, насцярожана пазіраў на яго. Ляўчук махнуў рукой, але крумкач нават не цепнуў вокам, і толькі калі Ляўчук ірвануў з пляча аўтамат, той лена ўзмахнуў крыллем і нехаця паляцеў у бок вёскі.

Нідзе нікога не ўбачыўшы, Ляўчук ціхенька прыадчыніў адну палавінку дзвярэй. У таку стаяў прыцемак, пахла гнілой саломай і пылам; праз дзверы над яго галавой адна за адной з ціхім піскам прашмыгнулі дзве ластаўкі, мабыць, у падстрэшы былі іхнія гнёзды. Ляўчук шырэй адчыніў дзверы і пераступіў падваротню.

Не, мусіць, Грыбаед не памыліўся, калі казаў пра жанчыну — сапраўды, у гэтым таку жылі.

Збоч ад дзвярэй, пад сцяной, на зляжалым ахапку саломы была разаслана старэнькая коўдра, ляжалі нейкія лахманы ля сцяны, тут жа стаяла кадка з вадой і над ёй на сцяне вісеў кажушок. Ляўчук агледзеў чыста падмецены земляны дол, на краі якога роўна стаялі скураныя атопкі — абрэзкі ад зношаных ботаў. Цёмныя сцены скрозь свіціліся шчылінамі паміж бярвення. Злева ад увахода былі яшчэ адны нізенькія дзверы, мабыць, у асець; там жа, коса прыхінутыя да сцяны, стаялі драбіны.

Ляўчук пастаяў, разважыў і ціха падаў свой голас:

— Гэй! Ёсць хто жывы?

Ніхто яму не азваўся, мабыць, у таку не было нікога. Але рана ці позна хтось павінен жа сюды завітаць, калі тут жыве, падумаў Ляўчук і выйшаў на панадворак. Грыбаед з Клавай напружана пазіралі на яго з кустоў.

— Давай сюды! — махнуў ён здаровай рукой.

Калі тыя падышлі бліжэй, ён шырай расхінуў дзверы — заходзьце! — і Клава падбітым крокам, хапаючыся за дзверы, першая ўвайшла ў ток. Спыра яна боязна агледзела гэты змрочны чалавечы прытулак, а пасля, згледзеўшы коўдру, падалася да яе і знясілена, амаль распачна апусцілася на салому.

— Ну во! Адсюль ужо нікуды не пойдзем,— сказаў Ляўчук.— Але дзе ж гаспадыня?

Грыбаед, не заходзячы ў ток, абышоў яго аброслыя маліннікам і крапівой вуглы, пастаяў, паўзіраўся сюды-туды. Не, мусіць, і паблізу не было нікога. Было ціха. Адно пад свежымі павевамі ранішняга ветру шапацела недалёкая яблыня ды з ціхім пошумам матляла каласамі жыта.

А Ляўчук тым часам, агледзеўшы куткі гэтай будыніны, ступіў на драбіны, зазірнуў на асець. Ён думаў, што, можа, тутэйшыя жыхары дзе пахаваліся. Але і на асеці было пуста, на земляной прысыпцы ляжала не кратаная чалавечай нагой труха і ластаўчын памёт. З маленькага шэрага гняздэчка пад кроквай выглядвалі цікаўныя галоўкі птушанят, чуўся іх устрывожаны піск. Безуважны, аднак, да яго Ляўчук саступіў на дол і адчыніў нізкія дзверцы ў асець. У невялікім пракураным закутку таксама нікога не было. Маленькае, затканае павуціннем акенца кідала трохі святла на закурэную печку-каменку, ад якой ішоў затхлы прарэзліва-дымны дух.

— Ладна, што ж, пачакаем. Ты як: патрываеш, Клава? — звярнуўся ён да радысткі, але тая не азвалася. — Каб во — паесці чаго!

Паесці было б вельмі дарэчы. У іхніх жыватах даўно ўжо было пуста, але яны не мелі нават кавалка хлеба, а іхняя кухня засталася немаведама дзе, і аб харчы цяпер трэба было клапаціцца самім. Трохі, аднак, дзівячыся адсутнасці гаспадароў гэтай будыніны, Ляўчук выйшаў на панадворак, зноў абышоў жытло, паўзіраўся ў недалёкі аleshнік. Але, мусіць, гаспадары сышлі кудысьці далёка, прынамсі паблізу не было нікога. Тады Ляўчук памалу пайшоў паўз жыта да гэтага аleshнічку, затым па-над ім выйшаў на дарогу, пастаяў, каб упэўніцца, што навокал усё спакойна, і паглядзеў у аleshнік.

Аleshнік быў невялічкі, за ім аказалася шырокая лесавая прагаліна ці, можа, край поля, далей цягнуўся ельнік. Тут жа зелянеў шнурок бульбы каля ячменю. Бульба, відаць па ўсім, была ніштаватая, можа нават які ранні гатунак, з рослым бульбоўнікам; на крайніх барознах ляжала ўсохлае каліўе — значыць, бульбу ўжо падкопвалі. Падумаўшы, што няблага будзе яе наварыць, ён хуткім крокам скіраваў назад — трэба было знайсці які кош ці вядро.

— Эй, дзед! Давай пасудзіну. Бульба... — гукнуў ён у расчыненыя дзверы тока. Аднак Грыбаед не азваўся, ён сцішана сядзеў на кукішках ля Клавы — прыкрытая стракатым дыванком, тая нешта выгіналася на саломе, і ў Леўчука раптоўна ўпала ўсярэдзіне — няўжо пачынаецца? Ён ціха пераступіў парог, але Грыбаед, учуўшы яго, замахаў рукой, і ён

моўчкі выйшаў. Здаецца, дзеўцы прыспічыла, а ніякае бабы тут не аказалася. Хіба што Грыбаед?

Ён пастаяў ля дзвярэй, паслухаў, ці не скажа яшчэ што стары, але той маўчаў. Тады Ляўчук успомніў, што, здаецца, у такіх выпадках патрэбна рыхтаваць цёплую ваду, значыць, трэба раскласці агонь. Ён кінуўся сюды-туды і знайшоў пад павеццо некалькі сухіх палак, якія патрушчыў абцасам, і тут жа, на падворку, няспрытна ўпраўляючыся левай рукой, расклаў цяпельца. Горш было з пасудзінай для вады, але, пашукаўшы, ён знайшоў у малінніку дзіравы стары казанок, трэскай забіў дзірку ў яго прашараваным дне і збегаў у ручай па ваду. Увесь час ён прыслухоўваўся да гукаў адтуль, з тока, і хоць амаль нічога не чуў, сам туды не заходзіў. Ён узяўся шчыраваць каля агню, які ладна разгарэўся на ветры, і вада ў казанку памалу пачала грэцца.

— Во добра,— раптам сказаў Грыбаед, які выскачыў з тока.— Здагадлівы.

— Ну як там? — запытаў Ляўчук. — Нічога. Усё добра.

— А ты таго... Што-небудзь кумекаеш?

— Ды ўжо ж, што-небудзь,— ухіліўся ад адказу Грыбаед, схпіў нейкія транты, што сушыліся на прыхінутай да сцяны баране, і зноў знік у таку.

Тым лепш, падумаў Ляўчук, з Грыбаедам можа яшчэ як абыдзецца, горш, калі б ён застаўся сам-насам з Клавай. Цяпер ён не ведаў, што там рабілася, але яго ўвага да тока напружылася, ён мімаволі пачаў хвалявацца — а раптам што-небудзь выйдзе не так?

Але, мусіць, усё выйшла, як і належыць. У такіх выпадках, неўзабаве Грыбаед неяк спяшліва зноў выбег з тока і зашмальцаваным крысом свайго мундзіра выхапіў з агню казанок.

— Што, ужо?

— Ужо, ужо...

Ляўчук падзівіўся трохі: ён чакаў, ці не пачуецца спярша дзіцячы плач або хаця б стогн мацеры, а тут ні плачу, ні стогну, і гэтая старая «бабка» кажа, што ўжо.

— Зараз, зараз! — гучнейшым голасам, мусіць, да яго, сказаў Грыбаед з тока.— Зараз!

Ляўчук стаў за дзвярыма і хваляваўся, як бацька, якому ўжо хвалявацца не прыйдзецца. Гэты абавязак перапаў ім, ягоньм таварышам па вайне, і цяпер шмат што ў адносінах Леўчука да Клавы вызначалася ранейшымі яго адносінамі да

Платонава. Ва ўсякім разе, Ляўчук адчуваў сябе абавязаным не столькі дзея самой Клавы, колькі дзея памяці яе каханага.

— Дык хто там? — нецярпліва гукнуў Ляўчук.— Хлопец ці дзеўка?

— Мужык! — нейкім незнаёмым, палагаднелым голасам сказаў Грыбаед.— Харошы дзяцюк. Ідзі сюды!

З нечаканай, проста неверагоднай для яго цікаўнасцю Ляўчук увайшоў у ток і зірнуў на невялічкі пакуначак з парашутнага шоўку ў руках Грыбаеда. Побач у прыцемках чужой саламянай пасцелі амаль са страхам у спакутаных вачах на іх пазірала Клава.

— Во глядзі! Акурат Платонаў...

Маленькі зморшчаны тварык, заплюшчаныя вочкі — відаць, што жывая істота — і нічога болей. Але каб падбадзёрыць маці і зрабіць прыемнае яе «бабцы», Ляўчук сказаў:

— Нішто, нішто...

— Во цяпер нас зноў трое мужыкоў,— другім голасам сказаў Грыбаед.— Чым толькі карміцца будзем?

Ляўчук схамянуўся. Ён, які дагэтуль адчуваў тут сябе амаль што лішнім, зразумеў свой абавязак, скапіў казанок і выскачыў з тока. Пралезшы праз гушчар алешніку, ён левай рукой пачаў выдзіраць бульбоўнік, за карэннем якога дзе-нідзе цягнуліся з зямлі невялічкія, па галубіным яйку, бульбіны. Ён асабліва не ашчаджаў ні барознаў, ні каліўя, якое рваў і кідаў, разграбаў рукою зямлю і выбіраў буйнейшыя бульбіны. Яго поўніла нейкае новае, яшчэ не зведанае ці забытае ім пачуццё далучэння да звычайнага людскога жыцця, якому няма ніякае справы да іх вайны, і яго адносіны да Клавы цяпер увачавідкі мяняліся з нядбайна-прыдзірлівых да шаноўных. Цяпер яна была для яго не тая гарэзная Клаўка, якую ён некалі прывёз у атрад, і не партызанская дзеўка, якая нагуляла дзіцёнка хоць бы і з іхнім паважаным начальнікам, а найперш — проста жанчына-маці, дагледзец якую было іх абавязкам. А ён прадчуваў, колькі яшчэ дастанецца ёй у гэтым яе неспадзяваным лясным мацярынстве, і хацеў хоць напачатку зменшыць усё тое нялёгкае, што наканавана ёй яе партызанскі лёс. Як ні дзіўна, але менавіта цяпер ён упершыню за шмат год адчуў сябе не байцом-партызанам, не разведчыкам ці кулямётчыкам, а найперш чалавекам, гэта было нова і надзвычай прыемна. Так, нібы не было ўжо і вайны.

Уздзеўшы за спіну аўтамат, ён пачаў завіхацца з бульбай — перамыў яе ў ручаі, набраў вады ў казанок, зноў раздзьмуў вогнішча і прыладзіў да яго казанок.

— У мяне солі ёсць трохі,— сказаў Грыбаед, калі, выйшаўшы з тока, убачыў на вогнішчы бульбу.

— Ды ну! Можа ў цябе і хлеб ёсць? — іранічна перапытаў Ляўчук.

— Не, хлеба няма. А пасаліць трохі будзе. Ён укленчыў ля агню, дастаў з нагруднай кішэні фрэнча чырвоную анучку, разгарнуў яе, затым яшчэ разгарнуў паперку і двума пальцамі ўзяў крышачку солі.

— Болей бяры! Што гэта твая шчопаць! — сказаў Ляўчук.

Грыбаед узяў трохкі болей, але, памеркаваўшы, адсыпаў і трыма пальцамі кінуў некалькі драбкоў солі ў казанок.

— Ашчаджаць трэба. Дзе яе возьмеш пасля...

— Ну як там Клаўка? — запытаў Ляўчук.

— Заснула. Хай паспіць — ёй цяпер трэба.

— А малы?

— І малы спіць. Цыцку пассаў і спіць. А што яму?..

— Ну добра. Сядзь, пасядзі тут.

— Не, я ўжо ў засень. А то горача. Баюся, галаву напячэ.

Сапраўды, на падворку стала гарачавата, сонца ўзнімалася ўсё вышэй і прыпякала; не верылася нават, што нядаўна яшчэ ім было так пакутна ад холаду. Але што спёка ці холад — галоўнае, яны адкараскаліся ад немцаў, зашыліся ў лесавую глушэчу, дзе не было нікога — ні партызан, ні немцаў, на вогнішчы ў казанку даварвалася свежая бульбачка, абяцаючы згаладнелым які-ніякі наедак. Найбольшая бяда іх мінала, і каб не той небарака Ціханаў, дык Ляўчук, мабыць, быў бы задаволены сваім сённяшнім лёсам.

Праўда, яго трохі насцярожвала, што няма гаспадароў гэтага неадмысловага жытла, усё ж ім патрэбны быў нехта — гаспадар ці найлепш гаспадыня,— якія б узялі на сябе далейшы клопат пра Клаву. Да таго ж трэба было пра што-кольвечы распытаць іх, а можа, і разжыцца фурманкай, калі яны не маглі зберагчы свае.

Але гэта быў клопат наогул, можна нават сказаць, на пасля, галоўная ж турбота з Клавай, здаецца, уладзілася, мабыць, уладзяцца як-небудзь і астатнія.

Бульба кіпела, і каб даведацца, ці зварылася яна, Ляўчук усё поркаў у казанок праціркай ад Ціханавага аўтамата, якую выняў з прыклада. Працірка, аднак, лезла туга, трэба было яшчэ варыць, і ён падкдадваў у агонь, што знаходзіў паблізу — абломкі струхлелых палак, дошку, паламаў тонкую жардзіну з

плота. Грыбаед неяк стомлена сядзеў на баране пад страхой і заклапочана пазіраў на агонь.

— Ну што невясёлы, дзед? — запытаў Ляўчук.— Усё ж добра.

— Добра, ды не ўсё,— уздыхнуў Грыбаед.

— Ну, а што? Ціханаў?

— А хоць бы і Ціханаў. Малады яшчэ... Хіба жыць не хацеў?

— Жыць усім хочацца. Ды не ўсім выходзіць.

— Во пра тое і думаю. А тут малое...

Малое, канечне, не ў час, нават вельмі не ў час, падумаў Ляўчук. Калі б хоць на які тыдзень раней, калі не было гэтай блакады, а цяпер сапраўды, як яна будзе з малым у чужых людзей, якіх немаведама дзе знайсці ў гэтым зруйнаваным, папаленым краі.

— Відаць, трэба яшчэ каго пашукаць, -сказаў Ляўчук.— А то чорт яго знае — нешта няма нікога.

Грыбаед сядзеў моўчкі і засяроджана глядзеў у агонь, і Ляўчук, у якога ўжо падцягнула жывот, махнуў здаровай рукой:

— Ладна. Спярша паямо бульбачкі, а там відаць будзе.

9

...Ён прасядзеў у двары гадзіну, не мени, сонца схавалася за дахам суседняга дома, і двор патануў у шырокім, гектара на паўтара, цені. Да Ляўчука ніхто не падыходзіў і не трывожыў яго на зручнай дошчачцы-лаўцы, двор жыў сваім звыклым для яго жыццём — дзеці забайляліся кожны сваім, дарослыя спяшаліся па справах ці займаліся кватэрнай гаспадаркай — зводдаль ад парога трэслі палавікі, падмяталі дарожкі; насупраць ля плота выбівалі цяжкія стракатыя дываны, і магутнае баханне выбівалак аддавалася гулкім далёкім рэхам. Бабулькі пасядзелі яшчэ крыху без сонца і пайшлі ў свае кватэры, а мужчыны ля недалёкага гаража ўсё калупаліся ў чэраве разабранага імі «Масквіча». Там жа круцілася некалькі цікаўных хлапчукоў.

Ляўчук добра ўжо вывучыў гэты двор, усе яго куты і закуткі. Увогуле тут яму падабалася — чыста, дагледжана, толькі залішне шмат гаманы, людзей — як на кірмашы ў свята. Праўда, на ўсё, мусіць, патрэбна прывычка. Ён жа за

жыццё прывык да вясковае цішыні, якая рэдка калі парушаецца гаманой, а болей галасамі жывёлы, курэй, далёкім тарахценнем трактара ў полі. Тут жа гамана, і грукат, і тарахценне — усё разам.

Перабіраючы ў памяці рознае з таго, што тады з ім здарылася, Ляўчук усё не мог пазбавіцца ад думкі-пытання — хто ён цяпер? І які ён? Часам Ляўчук увачавідкі бачыў яго высокую постаць са спакойным неспяшлівым поглядам разумных вачэй, добразычлівай усмешкай да кожнага, знаёмага ці не, гатовым павітацца і загаварыць, калі трэба. Ён не любіў нахмураных і маўклівых людзей, хоць сам не дужа быў гаваркі, ну але гэта сам. Ён жа павінен быць ва ўсіх адносінах лепшы. Магчыма, ён інжынер, спецыяліст па машынах ці розных механізмах, якіх цяпер процьма ўсюды. Можна, нават сам робіць машыны, аўтамабілі, напрыклад. Аўтамабілі Ляўчук паважаў здаўна, некалі нават марыў стаць шафёрам, калі б не рука. Але з адною рукой не дужа кім станеш. Гады тры назад у іхні калгас прыезджалі з горада інжынер і тры тэхнікі, ладзілі на ферме кармакухню, ён тады трохі пагутарыў з імі — спадабаліся дужа, і Ляўчук нават падумаў: можна, і ён таксама спецыяліст высокага класа. Увогуле было прыемна.

А можна, ён доктар у якой вялікай бальніцы, робіць аперацыі і лечыць людзей? Ляўчук ведаў, як гэта важна — умела лячыць людзей, бо сам пасля вайны часта наведваўся ў бальніцы, быў нават у санаторыі інвалідаў вайны ў Крыме. Там жа ў яго адбыўся прыкры канфлікт з доктаркай, якая яго зняважыла. Зрэшты, можна, гэта была і не знявага, а толькі непаразуменне, але тады ён падумаў, што калі б на яе месцы быў доктар-мужчына, дык ніякай сваркі і не адбылося б. І ён некалькі разоў пасля нават сасніў, што яго лечыць ён, хоць і не пазнае, і Ляўчук не мог яму сказаць пра сябе, бо ці ён паверыць? Сапраўды, адна толькі ягонае памяць, якія яшчэ ў яго доказы?

Вядома, ён мог стаць кім хочаш — нават і ў галаву не адразу прыйдзе, кім ён можна быць у гэтым жыцці, калі ўдаўся, здатны на розум, вучоны. Вучоны — дык гэта ўжо пэўна. Скончыў інстытут і яшчэ нешта, можна, нават кандыдат, ці як яны там называюцца, тыя вучоныя. Адна дзейка з іх вёскі выйшла ў горадзе замуж за дужа вучонага, улетку разам прыезджалі да маці, і яна інакш не называла яго, як м о й к а н д ы д а т . А маці, ведама, трохі цёмнаватая жанчына, усё пераблытала і разы два назвала яго дэпутатам. Але не пакрыўдзіўся.

Напэўна, яшчэ ён гаспадарлівы, любіць лічыць капейку і ўжо, вядома, не надта захапляецца чаркай — гэта такая

брыдота цяпер сярод маладзейшых. Праўда, Ляўчук і сам некалі меў такі грэх, але ўжо даўно выпівае толькі ў свята ці з якой нагоды, калі, напрыклад, прыедуць госці. Ну, але сваё жыццё — не яму ў прыклад, ён павінен быць лепшы.

Яшчэ ён не лаецца — ні ў якім разе. Не тое, каб зусім не казаў калі грубага слова, але ўжо не так, як некаторыя з цяперашніх — што ні два словы, то мацюкі. Такіх Ляўчук не паважаў нікольнікі, хоць бы яны былі вунь якія вучоныя ці нават начальнікі. Гэта ў вайну, сярод крыві, голаду, смерці, сварыліся і лаяліся, а цяпер завошта? Чаго цяпер не хапае ў жыцці?

Але кім бы ён ні быў па прафесіі ці пасадзе, найперш павінен быць чалавекам. Ляўчук не ўкладваў у гэта паняцце якога складанага ці філасофскага сэнсу, гэта ў яго фармулявалася проста: каб быў добры, разумны і ўдачлівы, але не за кошт другіх. Ён дужа ўжо шмат нагледзеўся ў жыцці на розных спрытногаў, якія ладзілі свой дабрабыт за кошт іншых і былі разумныя з выгодай для сябе, з найбольшай для сябе карысцю. Такіх Ляўчук ненавідзеў, як можна было ненавідзець на вайне тых, хто спрабаваў выжыць цаною гібелі іншых. Сам ён ніколі нідзе не схітрыў, нікога не ашукаў з карысцю для сябе, гэта яму было агідна, і ён ненавідзеў тыя малыя ці вялікія хітрасці ў іншых.

Зрэшты, усё гэта былі яго мары, думкі, перадуманыя ім за трыццаць гадоў — роўна палавіну свайго жыцця. На справе ж, ён ведаў, усё можа аказацца не так. Але ён не хацеў, каб аказалася не так, — ён прагнуў, каб было так, як павінна быць, як бы ён хацеў, каб было з яго сынам, якога не даў яму бог. Замест сына нарадзіліся тры падобныя на маці дачкі з усімі мацярынскімі звычкамі, характарам, аздобай. Ад бацькі ж у іх нічога. Тут, канечне, не сын, але столькі з ім звязана! Усё, што з Ляўчуком сталася далей да канца вайны, хоць таксама было не лягчэй, але ўжо не тое. Тады ж ён выклаўся ўвесь, можа, нават пераўзышоў сябе, і на другі такі раз у яго проста не хапіла б пораху...

10

Яшчэ раз парнуўшы ў казанок праціркай, Ляўчук адчуў, што тая далезла да дна, і сказаў Грыбаеду адцадзіць — самому

гэта было нязручна. Грыбаед прыкрыў казанок крысом шарсцянога, некалі шыкоўнага, з кантамі, мундзіра і перакуліў над травой. Вады там аказалася зусім мала, ён пачакаў, пакуль яна не выцеча ўся да кроплі, затым паставіў казанок на агонь.

— Хай падсохне.

— Што там сохнуць? Нясі ў ток, будзем есці!

Грыбаед зноў узяў між полаў казанок, з якога валіла гарачая пара, Ляўчук расчыніў яму дзверы, Клава, якая, мабыць, задрамала і ляжала, прыгарнуўшы да сябе беленькі шаўковы скрутак з малым, спахапілася і слаба, як здалася Леўчуку, усміхнулася яму аднымі вуснамі.

— Давай есці будзем! Во бульбачка свежая, мабыць, свежай не ела сёлета?

Яна памкнулася ўстаць, і Ляўчук падкамячыў ёй пад плечы болей саломы, заклаў ад сцяны кажушок. Клава ўладкавалася, усё не выпускаючы з рук малага, паправіла валасы на лбе.

— Спіць? — запытаў Грыбаед, стаўляючы каля яе казанок.

— Спіць. Нешта ўсё спіць і спіць,— сказала яна з нейкаю нават трывогай.

— Нічога. Хай спіць. Будзе, значыць, як бацька, спакойны.

— Дзякуй вам, дзядзька,— пакорліва сказала Клава.

— Няма за што. Канечне, якая баба, можа б, лепей управілася.

— А і ты няблага,— сказаў Ляўчук, сядваючы побач.— Ні крыку, ні плачу.

— Гэта не я. Што я? Гэта яна во...

Яны ўдвух, апякаючы пальцы, пачалі цягаць з казанка гарачыя бульбіны, а Клава сядзела, адхінуўшыся да сцяны з малым пад рукою. Ляўчук паглядзеў на яе.

— Ну еш. Чаго ты?

— Там у сумцы лыжка была,— прабачліва сказала яна, і ён, зразумеўшы, дастаў з-пад галавы пляскатую нямецкую сумку Клавы з небагатай яе маёмасцю.

— Лыжка во, на!

— І пляшачка там, Дастань ужо. Дзеля такога выпадку.

— Пляшка! Ого! Го-го! — узрадаваўся Ляўчук і сапраўды выцягнуў з сумкі белую алюмініевую пляшку, у якой штосьці ціхенька плёскалася.— Самагонка?

— Спірту трохі. Трымала во...

— Ой, ты малайчына! — пранікліва сказаў Ляўчук.— Дай табе бог здароўя, малому тожа. Грыбаед, дык як — цмыганём?

— Ды ўжо ж, калі такое дзела,— ніякавата паморшчыўся Грыбаед, і вочы яго неяк мякка і па-добраму засвяціліся ў прырэстым ад шчылін прыцемку тока.

Яны ахвотна і з некаторай нават урачыстасцю выпілі разведзенага ў пляшцы спірту: спярша Ляўчук — глытнуў, хукнуў, зрабіў невялікую паўзу і ўкусиў бульбіну. Пляшку ў яго пераняў Грыбаед. Гэты спярша паморшчыўся, выпіў нешта з глыток, паморшчыўся болей — усімі зашчаціненымі зморшчынамі свайго абвялага, да часу састарэлага твару.

— А хай на яго! Ужо самагонка лепей!

— Зраўняў! То ж чысты, фабрычны. А то самагонка.

— Дык што, што фабрычны? Кажу, прыемней, мякчэй быдта.

— А ты вып'еш? — Ляўчук падняў вочы на Клаву.

— Ай, нельга ж мне, мусіць,— сумелася дзяўчына.

— А чаму? — сказаў Грыбаед.— І выпі. Бывала, мая, як карміла, дык калі і вып'е. У свята. Рабёнак тады спіць добра.

— Ну я трошачкі толькі.

Яна паднесла пляшку да вуснаў і трошачкі глытнула, бы паспытала, і Ляўчук крэкнуў ад задавальнення — ён ужо чужую асалоду гатовы быў перажываць, як уласную.

— Ну во і добра. Цяпер есці будзем. Бульбачка, хоць не абіраная, а смачная. Праўда?

— Смачная бульба, ага. Я дык, здаецца, ніколі такой не ела.

— Як грыбы! Каб толькі солі больш, а, Грыбаед? — з намёкам сказаў да старога Ляўчук, але той пакруціў галавой:

— Не, не дам. Саўсім трохі асталося. Яшчэ трэба будзе.

— Не знаў я, не знаў. Скупы ты!

— Ну і што, што скупы? Каб жа яе болей было! А так...

На раз языком лізнуць.

Клава з'ела некалькі бульбін і аблеглася плячмі на кажушок.

— Ой, як у галаве закружылася,— сказала яна.

— Гэта нічога. Гэта пройдзе,— супакоіў Ляўчук.— У мяне ў самога аркестр іграе. Так весела.

Грыбаед непрыязна паглядзеў на яго. Зморшчыны на твары здавога прарэзаліся глыбей, нешта характэрнае і крыўдлівае ўзнікла ў выразе яго спакутаваных, звычайна пакорлівых вачэй.

— Чаго весяліцца? Яшчэ сонца вунь дзе.

— Ну і што?

— А то. Да вечара яшчэ вунь колькі. Ляўчук еў бульбу, мусіць, з куды большай ахвотай, чым астатнія. Канечне, ён замарыўся, згаладаўся і цяпер захмялеў трохі, але ўсё роўна невядома чаму адчуваў сябе ўпэўненым і дужым. Ён сам ведаў, што здарыцца можа ўсякае, але ў яго быў аўтамат, адна дужая, непараненая рука, зрэшты, другой ён таксама налаўчыўся праз боль трохі памагаць здаровай. Ён перабываў ужо за вайну, мабыць, у дзсятках самых неверагодных пераплётаў. З усіх пакуль што выбіраўся жывы і цяпер проста не ўяўляў, каб з ім сталася штосьці кепскае. Самым кепскім, вядома, было б загінуць, але пагібель яго не надта палохала, ён ужо меў час звыкнуцца з ёю і, калі не прывыкнуць, дык уведаць ва ўсіх падрабязнасцях, якая яна бывае.

Іншыя паводзілі сябе трохі інакш.

На Грыбаеда ўсё неяк прыкметней пачаў знаходзіць цяжкі мужчынскі одум, быццам ён успамінаў пра што, і, жуячы бульбіну, раптам пераставаў варушыць сківіцамі і нерухомеў. Клава ўсё паспявала рабіць адначасна: і ела, і ўвесь час з нейкай нервовасцю даглядала свайго малога, і разам з тым нібы ўслухоўвалася ў штосьці, што чула толькі яна адна. Ляўчук ужо не аднойчы заўважыў гэта і, даядаючы бульбіну, сказаў:

— Што? Што ты ўсё вушамі стрыжэш?

— Я? Здаецца, чуваць нешта. Бы галасы... Яны ўсе ўслухаліся, Ляўчук не пачуў нічога і, каб канчаткова ўпэўніцца ў тым, узяў за шыю аўтамат і выйшаў з тока.

Час, мабыць, набліжаўся пад поўдзень, на гумне здорава паліла сонца, трохі шумела яблыня і жыта пад ветрам, і нідзе не было нікога. Над разамлельм ад спёкі краем ляжала дрымотная ціша. Ляўчук абышоў гуменца і вярнуўся ў ток.

— Здаецца табе, Клаўка. Нідзе нікога.

— Можа, і здаецца,— сказала, спакайнеючы, Клава.— Гэта ў мяне бывае. Я малая была такая трусіха. Баялася адна дома застацца. А ўвечары — нізашто. Жылі ў Маскве на Салянай, дом стары, мышэй было процьма. Бацька часта ў раз'ездах, а маці калі запозніцца, дык я заб'юся ў куток за буфет і плачу. Мышэй баялася.

— Мышэй? — здзівіўся Грыбаед.

— Мышэй, ага.

— Мышэй чаго ж баяцца! Хіба яны ўкусяць?

— Мышы — не ваўкі. Ваўкі — во. Ваўкоў і я баяўся. Напалохалі некалі,— сказаў Ляўчук і выцягнуўся на цвёрдым

земляным доле.— Цяпер бы кімарнуць гадзінку. Як думаеш, Грыбаед?

— Як знаеш. Ты — старшы.

Грыбаед без вялікай ахвоты даядаў з казана бульбу, Ляўчук пазяхнуў раз і другі, мяркуючы, як бы зрабіць так, каб Грыбаед папільнаваў, а ён сапраўды трохі заснуў. Спаць хацелася страшэнна, асабліва цяпер, калі ён збольшага спатоліў голад ды яшчэ глынуў спірту. Але ён нічога яшчэ не паспеў сказаць

Грыбаеду, як раптам Клава хліпнула і зайшлася ў сутаргавым, нейкім унутрана-неадольным плачы, і Ляўчук падхапіўся з долу.

— Што такое? Ты чаго? Ну чаго ты? Усё ж добра, Клава!

Яна ўсё хліпала, затуліўшы далонямі твар, Ляўчук не разумеў, што здарылася, і спрабаваў яе супакоіць. А Грыбаед сядзеў на сваім месцы, падцяўшы пад сябе босыя ногі, і журботна пазіраў на абаіх.

— Ну ладна. Чаго ты? — сказаў ён Леўчуку.— Ну і што! Хай паплача. У кожнага нешта ёсць, каб паплакаць. У яе во сваё. Хай!

Ляўчук сеў, і Клава сапраўды разы два хліпнула і рукавом гімнасцёркі выцерла вочы.

— Прабачце. Не ўтрымалася. Болей не буду.

— Ты кінь так жартаваць,— сур'ёзна сказаў Ляўчук.— А то знаеш... І мы заравём, на цябе глядзячы.

Вусны яе зноў скрывіліся, здавалася, яна зноў не ўтрымае ў сабе нейкую крыўду, і Грыбаед паспяшаўся запэўніць:

— Нічога, усё добра. Галоўнае — дзіцёнак ёсць. Ладны такі. Вырасце. Вайна праклятая скончыцца, усё наладзіцца. У маладых усё хутка наладжваецца. Старому ўжо тупік, а ў маладых усё ўперадзе. Не трэба ўбівацца. Каму цяпер лёгка? Мне, думаеш, лёгка? Каб мне вашае гора...

— Да,— памаўчаўшы, сказаў Ляўчук.— Давайце пра што весялейшае... От магу расказаць, як я перад вайной ледзь не ажаніўся...

Але Грыбаед, захоплены сваім, не адгукнуўся на гарэзную Леўчукову прапанову і ўсё сядзеў, нявесела пазіраючы перад сабой.

— Век сабе не дарую: ну нашто я яго тады ў Выселкі ўзяў? Чаму я яго не пабіў, чаму ў зямлянцы не кінуў? .

— Ты гэта пра каго? Пра сына?

— Ну. Пра Валодзьку. Век сабе не дарую...

— А я вот сабе не дарую — бацькі не паслухаў,— ураз ажывіўся Ляўчук і сеў роўна.— Гэта ж я ў сорок першым дамоў прыбег,— добра, недалёка бегчы было ад Кобрына да Старобіна. Пад Старобіным вёска мая, Курачкі называецца. Як немцы растрыбушылі полк, ну, апынуліся дзе хто: хто ў шталагу, хто на ўсход падаўся, хто ў лес. А я да бацькі дамоў. Прыбег, вайсковае з сябе скінуў, цывільнае апрануў, памагаю бацьку, жыву. Бацька кажа: лепей хавайся, а я — дзе там! Герой! Каго я буду баяцца?

Немцы няблізка, адзін паліцай на вёску — Казлюк такі ў нас быў — здыхля, недаробак, ходзіць з павязкай, драгунка ка плячы. Дык што я буду яго баяцца? У мяне ў самога СВТ у варыўні пад страхой, калі што, я яго ўраз шпокну. І праўда, ён мяне не чапаў, пабойваўся. Але пад вясну такіх, як я, завуць у раён на рэгістрацыю. Некаторыя пайшлі, пабаяліся — і цю-цю! Забралі. Раз так, я за СВТ і ў лес. Во тады Казлюк і асмьялеў. Прыехаў з бандай ды за бацьку. «Дзе сын?» — Не знаю. «Ах, не знаеш, то мы знаём!» І забралі бацьку. І цю-цю бацька. Праз мяне, героя. Дужа смелага. А каб прыхаваўся... Дык дзе ж мне бацьку паслухаць! Ён жа на печы сядзеў, а я паваяваў ужо...

Малы пачаў нешта незадаволена варушыцца пад рукамі ў маці, затузаўся ў сваім шаўковым скрутачку, падаў ціхенькі плаксівы голас. Клава ўзяла яго — дужа беражна і няўмела, ціхенька прыгаворваючы нешта ласкавае, і Грыбаед панятліва сказаў:

— Ага, давай, давай. Бач, есці хоча. Ну, а ты адварніся, чаго не бачыў?

Ляўчук адварнуўся, Клава прытуліла дзіця да грудзей, трохі прыхінулася радзюжкай.

— А і добра! Яй-богу, добра,— сказаў Ляўчук, зноў выпягваючыся на таку.— Не было б вайны, была б у мяне жонка. Меў адну на прыкмеце, Ганькай звалі. Ды дзе там — ні Ганькі, ні жонкі. Вайна!

— Божа! — з праніклівай набалеласцю сказала Клава.— Хіба гэта я думала, што такая вайна. Я ж сама пайшла, сама напросілася. Браць не хацелі, ледзь не па блату ў радзьё-школу ўладкоўвалася. Думала... А тут! Божа, колькі тут гора, колькі крыві ды смерці! Як толькі тут людзі трываюць, каторыя месныя! Ну мужчыны — яшчэ панятыя. А то жанчыны, дзяўчаты, дзеці! Іх, бедных, за што — б'юць, сабакамі цкуюць, паляць? Ды яшчэ з такой лютасцю, такой нянавісцю!

— Во таму і б'юць,— сказаў Грыбаед, усё ўставіўшыся позіркам кудысь перад сабой.— Бо без абароны! Партызанаў не дужа паб'еш — здачы даць могуць. А тут прыедуць, абкружаць,

пагоняць усіх у клуб ці ў абору, нібы дакументы праверыць. Усе знаюць, што не дакументы, а ідуць. Спадзяюцца. Ужо і запраць дзе, а ўсё спадзяюцца: а раптам пужаюць? І ўжо страляць пачнуць — усё спадзяюцца: а можа, не ўсіх? Так да самай смерці ўсё спадзяюцца на лепшае. Каб яно спрахла, тое спадзяванне!

— Ну няхай б'юць немцы... А каторыя нашы! Свае! Як жа ў іх рукі паднімаюцца?

— Паднімуцца! — сказаў Ляўчук і сеў роўна.— Калі ўжо на такое пайшлі, форму надзелі, вінтоўкі ўзялі, дык мусяць, што ні скажуць. Не адмовішся.

— Але як жа пайшлі на такое? — не магла зразумець Клава.

— Крыўда адолела на Саветы. Пакрыўдзіліся і падаліся да немцаў. А тыя спярша добранькія — я, я, паспачувалі ды вінтоўкі ў рукі. І загад: давай — пуф, пуф! Усё з маленькага пачынаецца.

— Добра яшчэ, калі пад прымусам,— разважна сказаў Грыбаед.— Яно і відаць, калі па прымусу. Быў вунь у Зарудзічах выпадак, як палілі — адзін немец згледзеў пад печку падлетка ды прыкладам яго, прыкладам, запіхаў у самы кут — сядзі! І гэны ўцалеў. Усіх пабілі, папалілі, а гэны ўцалеў. Немец уратаваў. А каторыя, як звяры. Ад крыві, як ад самагонкі, шалеюць. Чым болей льюць, тым болей хочацца.

— Божа мой, божа! — сказала Клава.— Да-гэтуль во ўсё сама за сябе баялася, а цяпер удвая мне баяцца нада! За яго во! Такі маленькі!.. Залаціначка ты мая горкая, няшчасненькі ты мой дзіцёначак, як жа мне ўберагчы цябе? Чаго ж гэта доля наша такая?..

Ляўчук з прыкрасцю ўскочыў на ногі — ён не выносіў скаргаў, тым болей жаночых, да якіх проста не прывык у жыцці.

— Ладна табе плакацца! Выняньчым як-небудзь! Трэба во толькі добрае месца знайсці. Відаць, тут нікога не дачакаешся.

— Дык яе ж рана яшчэ чапаць. Ляжаць ёй трэба,— зазначыў Грыбаед.

— Хай ляжыць. І ты з ёй пабудзеш. А я пайду. Трэба дзе людзей пашукаць. Недзе ж яны павінны быць. Не ўсіх жа перабілі. Мо засталася трохі.

— У Круглянку трэба падысці. Цэлая была вёска. Гэта адсюль кіламетраў дзесяць.

— Што ж, можна і ў Круглянку. У мяне там дзядзька знаёмы быў. На май разам паліцьню ганялі.

— Або ў Шыпшынавічы. Але Шыпшынавічы невядома ці ўцалелі. Пры лесе стаяць.

— Пры лесе наўрад... Дай кацялок, па ваду схаджу. Нешта піць хочацца.

Грыбаед працягнуў руку за казанком, каб падаць яго Леўчуку, як Клава зноў здрыганулася і застыла, прыслухоўваючыся.

— Што? — не зразумеў Ляўчук.

— Чуеце? Чуеце?..

— Ды што?..— хацеў быў прыкрыкнуць на яе Ляўчук і сам схамянуўся: у ветранай паўдзённай цішы знадворку данёсся ціхенькі галасок губнога гармоніка. Ляўчук моўчкі схапіў аўтамат і сігануў да дзвярэй.

11

Дзверы ён толькі прыадчыніў на ступню і тут жа прыкрыў іх зноў — у вузкую шчыліну паміж палавінак і без таго было добра відаць, як па дарозе са спаленай вёска каціліся дзве фурманкі з чорнымі седакамі ў іх. У руках і за плячыма гэтых седакоў у чорных пілотках тырчалі вінтоўкі, чуўся гоман, смех і ціхае піліканне губнога гармоніка. Ляўчук распачна-злосна вылаяўся.

— Што, што там? — спалохана пачала дабівацца Клава.— Немцы, ага? Немцы?

— Немцы!—сказаў Ляўчук і раптам адскочыў. ад дзвярэй.— Грыбаед — у той кут! Ты накрыйся! — сігануў ён да Клавы і тузануў з-пад яе галавы кажушок.— І ляжы! Ціха толькі. Яны міма едуць,— сам не надта верачы ў тое, што гаварыў, спрабаваў ён супакоіць сяброў.

Грыбаед падаўся ў кут, знайшоў там шырэйшую шчыліну і стаў пазіраць на дарогу. Ляўчук прыпаў да шчыліны каля дзвярэй і не адрываў позірку ад дзвюх фурманак, якія шпарка кацілі да ручая, пераехалі яго і, уз'язджаючы на пагорак, пайшлі павольней. Ён палічыў седакоў — на пярэдняй фурманцы іх было чатыры і трое на задняй. Галоўнае цяпер было ў тым, спыняцца яны ля гумна ці паедуць далей?

Не, яны не паехалі далей — па гэты бок ручая фурманкі спыніліся. Нехта там штосьці гукнуў, мабыць, па-нямецку, нехта саскочыў на дарогу, і вось ужо ўсе пасаскоквалі з фурманак. У

Леўчука нядобра зашчымела сэрца — адчуў, мусіць: з гэтага ліха ім проста не выкараскацца.

— Грыбаед, чакай! Ціха!

Але і без яго вокрыку ў таку было ціха. Клава замест таго, каб захінуцца, паднялася на каленях у саломе і, горнучы да сябе малога, напружана ўзіралася ў Леўчука. Грыбаед скурчыўся ля свае шчыліны.

«Што яны, што яны будуць рабіць?» — нема перажываў Ляўчук неадчэпнае гэта пытанне, сочачы, як яны пабралі зброю, яшчэ нешта, распіхалі па кішэнях патроны і, пакінуўшы фурманкі на дарозе, рушылі па сцежачцы да іх гумна. Амаль з самага пачатку яны раздзяліліся на дзве чарады — адна скіравала сюды, на падворак, дзе былі дзверы тока, другая, меншая, пачала абыходзіць гумно з глухога ад алешнічку боку. Усё было б проста і нават банальна, калі б яны не паводзілі сябе неяк дужа спакойна — нетаропка, без усякае асцярогі, адкрыта ішлі па сцежцы. Менавіта гэтая іх неасцярога разам з няпэўнасцю іх намеру і давалі Леўчуку надзею — а вось не па іх? Можна, яны ідуць далей і пройдуць міма? Ахоплены насцярожанай увагай, ён сцяўся ля шчыліны, паставіў на баявы ўзвод аўтамат і вялікім пальцам памацаў пераводчык, каб упэўніцца, што той стаіць на аўтаматычнай стральбе.

Чацвёрта па сцежцы адзін за адным хутка падыходзілі к току. Іх бы так зручна было зрэзаць трапнай чаргой, але тая самая няпэўнасць іхняга намеру ўсё не давала Леўчуку рашучасці. А вось пройдуць далей — можна, да мяжы ў жыцце, па сваіх нейкіх справах, бо адкуль ім вядома, што ў гэтым гуменцы сядзяць партызаны?

— Ляўчук, што? Што? Дзе яны? — распачным шэптам дамагалася ззаду Клава, але ён толькі варухнуў галавой.

— Ціха!

На нейкі час яны схаваліся за рогам тока, Ляўчук прыціснуўся лбом да шурпатага боку бярвяна і не мог згледзець нічога. Але праз дзесяць секунд яны з'явіліся ўжо ля самай сцяны за маліннікам. Наперадзе ішоў рослы дзяцюк у суконным мундзіры з віслай ад цяжкіх падсумкаў папругай на жываце, з нямецкай вінтоўкай у адной руцэ. У другой ён трымаў цыгарку і, прыпыніўшыся, часта зацмыгаў з-пад пальцаў перад тым, як кінуць свой недакурак.

Ён ужо быў на сярэдзіне іх падворка, але і тады яшчэ ў Леўчука тлела слабенькая надзея, што, можна, пройдзе сабе далей. Ляўчук напружана сачыў праз шчыліну за яго тварам, зыркя вочкі на якім спярша слізганулі ўздоўж сцяны тока, трохі зачэпіліся на рагу, мусіць, за густы край малінніку і раптам

спыніліся ў доле на іх цепяльцы, ад некалькіх галавешак якога яшчэ ішоў слабы, ледзьве прыкметны дымок. Ляўчук нема вылаяў сябе за неасцярогу, але было позна. Паліцай ступіў да дзвярэй, і тыя ціхенька рыпнулі.

Ляўчук крутнуўся спінай да сцяны і ўскінуў аўтамат, аднак не стрэліў, усё яшчэ не ў стане расстацца з апошнімі імгненнямі свае надзеі,— ведаў: знадворку не вельмі ўбачыш у цемнаватым памяшканні тока. Але не паспеў яшчэ паліцай расчыніць дзверы, як каля сцяны насупраць мігнулася постаць Клавы, і ў напружанай цішы грывнуў адзін, другі, трэці стрэл. Паліцай выпусціў з рук вінтоўку і сам раптам нібы пераламаўся — упаў ці кульнуўся кудысь за маліннік. Ляўчук праз дошкі дзвярэй пстрыкнуў кароценькай чаргой наўздагон і, адчуваючы, што зараз стрэляць і ў іх, выцягся на земляным доле. Перад ім, забіўшыся пад сцяну за саломай, нервова каляцілася з пісталетам у руцэ Клава.

— Лажысь! Лажысь! — паспеў крыкнуць ён два разы, як першая куля знадворку імпэтна пранізала сцяну, адшчапіўшы ад бервяна тоўсты аскалёпак сухога дрэва. З двух бакоў тока часта забухалі стрэлы, кулі з глухім важкім стукам у некалькіх месцах прадзіравілі струхлелае бявенне сцен, парахнёй і пылам асыпаючы цвёрды гліняны дол.

Нядоўга паляжаўшы ля дзвярэй, Ляўчук паўзком кінуўся да сцяны насупраць, зірнуў праз нізкую шчыліну. Вінтоўкі бахалі, часам не зразумееш, адкуль, ва ўсіх напрамках ціўкалі кулі, але каменны падмурачак няблага прыкрываў іх у доле. Праўда, маліннік, які рос тут знадворку, месцамі густа пазахінаў шчыліны, і Ляўчук баяўся, каб тыя злыдні не падышлі блізка. Зблізку яны маглі б уварвацца праз дзверы, закідаць іх гранатамі ці расстраляць з аўтаматаў ва ўпор. У што б там ні стала, іх трэба было трымаць як мага далей ад тока. Здалёк хай страляюць. Цяпер, калі ўсчаўся бой, для Леўчука ўсё стала проста і звычайна, тут ужо ніякай няпэўнасці не было, бо не было дурной дзіцячай надзеі на авось. Ён разумеў, што папаліся яны як мае быць, і ўсё ў ім сцялося, сышлося на адным — не дацца!

Ён кідаўся ў доле ад сцяны да сцяны, заглядваючы ў шчыліны, але, мусіць, немцы пападалі таксама, і пакуль у кутку не пачаў бахаць з вінтоўкі Грыбаед, Ляўчук не мог згледзець, куды яны падзеліся. Але раз Грыбаед страляў, значыць, ён нешта бачыў з таго, свайго боку. Клава ляжала пад сцяной і, усё горнучы да грудзей малага, не зводзіла позірку з дзвярэй. Ляўчук толькі адзін раз зірнуў у яе распачна акругленыя вочы і падумаў, што ёй не пашэнціла канчаткова. Папаліся яны ўсе

добра, але ёй будзе горш за ўсіх. Ён хацеў неяк падбадзёрыць яе, толькі не знайшоў дзя гэтага слоў, а мацюгнуўся ў душы і кінуўся ў асець. Той канец тока не быў прыкрыты нікім,— мусіць, яго трэба было прыкрыць самому.

У прасмярдзелаі дымам і сажаю асеці было цямней, чым у таку, а найгорш — не свіцілася ніводная шчыліна, апроч слепаватага вузкага акенца ў сцяне. Ён сунуў у шкло аўтаматам і зараз жа пляснуўся на ўсланы жэрдкамі дол — адначасна непадалёк лягнуў стрэл, і ў сцяну наўскос ад акна хлёстка цюкнула куля, чорны бок бярвяна засвяціўся белаю плямкай. «Значыць, ужо пад абстрэлам і гэты бок тока, значыць, у жыта таксама не выскачыш», — сумна падумаў Ляўчук.

Паляжаўшы трохі, ён асцярожна падняўся да акенца і збоку зірнуў у напрамку да аleshніку. Над краем жытняй нівы чарнелі па грудзі дзве постаці — яны пільнавалі яго ад асеці. І ён, не высоўваючы аўтамата, даў наўскос праз акно кароценькую чаргу ў іх бок — хай ведаюць, што і тут ёсць каму стрэліць. Хай не спадзяюцца! Потым, прыгнуўшыся, ён выскачыў цераз высокі парог у ток і ўпаў пад сцяной ля Грыбаеда, які ўсё пільна ўзіраўся праз шчыліну. Клава ляжала за саломай, старанна прыкрываючы сабой беленькі скрутак з малым. Бахнуў адзіночны стрэл, ціўкнула пад бэлькай куля, а затым страляніна вакол чамусьці спынілася.

— Грыбаед, патронаў багата?

Грыбаед павярнуўся на бок, не адрываючы позірку ад шчыліны, абмацаў кішэні мундзіра, выцягнуў некалькі абоймаў.

— Во чатыры абоймы.

— І ўсё?

— Ну.

— У цябе, Клава?

— Было восем штук.

— Тры стрэліла, засталася пяць. Да-а... Паваюеш тут!

Становішча ўвогуле было жахлівае, калі не зусім безнадзейнае, іх абклалі з усіх бакоў і трымалі пад неаслабным абстрэлам. Канечне, патронаў у тых хапала, а тут проста смешна было думаць, каб доўга адбівацца гэтымі пяццю дзесяткамі. Але тады што ж? Трэба было на штось спадзявацца ці на што наважыцца, толькі Ляўчук не мог нічога прыдумаць. Паляжаўшы, ён трохі аддыхаўся і пасунуў пераводчык агню на адзіночныя стрэлы. Цяпер ён рашыў страляць толькі прыцэльна і па адным патроне.

— Што ж нам рабіць, Ляўчук? Божа мой, што ж нам рабіць? — з ціхай распаччу лямантавала Клава.

— Ціха! Ляжы! Глядзі на дзверы. Ты глядзі на дзверы. Калі хто, бі прама ў лабаціну! — загадаў ён і паглядзеў на гэтыя чортавы дзверы – вялікія, з тонкіх негаблёваных дошак, якія адчыняліся ў той бок, а адсюль іх нельга было ні зашчапіць, ні падперці. Варта тым збыдням кінуць гранату, і яны застануцца зусім без дзвярэй, тады ўрываўся і расстрэльвай усіх на месцы.

Нейкі час пастаяла цішыня без стрэлаў, мабыць, там раіліся, што рабіць, і вось аднекуль знадворку, мусіць з-за паветкі, пачуўся прыглушаны сценамі голас:

— Гэй ты, Кудлаты! Ці не пара здавацца? Ляўчук здрыгануўся. Кудлатым яго адзін час клікалі хлопцы ў разведцы, і цяпер гэты голас здаўся яму да таго знаёмы, што ён ажно здзівіўся: хто б гэта мог быць?

— Гэй! Чуеш? Пара здавацца, пакуль не падсмажылі. Ці ты ўжо там загінаешся?

— Гэта ж той, — павярнуўся тварам да яго Грыбаед, — што са станцыі прыбег.

— Кудраўцаў?

— Ну.

Мабыць, Ляўчук надта здзівіўся б, калі б не быў так уражаны гэтай навіной. Ён адчуў, як яго напаўняе неадольнае жаданне зараз жа выскачыць з тока і ўсадзіць у здрадніка ўсё, што яшчэ заставалася ў яго аўтамаце. Хай тады забіваюць і яго самога. Але ён неяк ператрываў свой гнеў і не выскачыў, а на каленях падаўся да Грыбаеда і прыпаў да ягонай шчыліны.

— Вунь за паветкай. За саломай вунь вытыркаецца.

— А ну дай!

Ён узяў у старога расхлябаную яго драгунку, ямчэй пасунуўся ля сцяны. У шчыліну не лез толькі тонкі ствол з мушкай, хоць Ляўчук і так і гэтак соўваў яе праз сцяну. Добра, што шчыліну знадворку прыкрываў маліннік, праз які зблізку ім было сёе-тое відаць, а знадворку праз зараснікі наўрад ці можна было што згледзець. Ляўчук неяк усё ж злаўчыўся і ўзяў на мушку тое месца на рагу паветкі, дзе за саломай ляжаў Кудраўцаў, і стаў чакаць. Калі той крыху заварушыўся і верх чорнай пілоткі вытыркся з-за саломы, Ляўчук зацяў дыханне і стрэліў. Затым хуценька стрэліў яшчэ ў тое ж самае месца і пачакаў.

Але чакаць давялося нядоўга, з-за паветкі, нібы нічога і не здарылася, зноў раздаўся зычны, знаёмы голас:

— Дастраляешся, Кудлаты! Павесім за пашчэнку! На слупе здыхаць будзеш!

— А хо-хо ты не хочаш? — крыкнуў Ляўчук, не ўтрымаўшыся.

— Кінь дурьць, крэцін! Высылай з хява радыстку і паднімай рукі. Жыць будзеш!

— Я і так жыць буду, падлюга! А вот ты ў вяроўцы здохнеш, прадажнік!

— Тады пянй на сябе! — данеслася з-за сцяны.— А ну, хлопцы,— агонь!

Гэты раз яны далі такога агню, якога Ляўчук не чуў ужо даўнавата. Гахала за паветкай, з дарогі, з-пад алешніку, лясное рэха вакол множила стрэлы, і здавалася, цэлы ўзвод лупіць па іх з чатырох бакоў. Кулі са злым ціўканнем і ляскам дзяўбілі і секлі спаракнелае дрэва сцен, на галовы ляцелі трэскі, паракня, высахлы мох з пазоў. Саламянае ашмоцце густа ўсыпала дол, і пыл слупамі стаяў у падстрэшы. Мусіць бы, іх перабілі ўжо ўсіх, калі б не падмурачак. Прыкрыты знадворку маліннікам, ён па-ранейшаму ратаваў іх ад куль. Праўда, цяпер падняць з-за яго галаву, каб зірнуць у шчыліну, было немагчыма, і ўсё ж зірнуць было трэба. Ляўчук ведаў, што гэты агонь не так сабе, што, мабыць, пад яго прыкрыццём гэтыя ваўкі кінуцца да будыніны. І ён, лежачы пад сцяной, чуйна сачыў за стралянінай — пільнаваў момант, калі трэба ўдарыць насустрач.

Ён быў ужо спрактыкаваны ў баях партызан і не так ведаў, як унутрана адчуў, што яны блізка. Тады ён, ускінуўшыся з аўтама-там, стрэліў праз шчыліну ў адзін бок, у дру-гі; побач некалькі разоў грывнуў з вінтоўкі Грыбаед. Падаючы ніцма, ён паспеў згледзець праз сухія сцяблыг малінніку, як там нехта таксама гэцнуўся на зямлю, нехта, прыгнуўшыся, шаснуў у бок за паветку. Мусіць, паміраць у гэтым гумне ім таксама не дужа хацелася. З алешніку яшчэ бухалі, але ад дарогі замоўклі. Падобна было на тое, што ён зноў выйграў нейкую сабе перадышку, магчымасць падумаць, што рабіць далей. Але тут яго скалануў новы непакой за той канец тока, дзе была асець, і ён, сам не ведаючы чаму, кінуўся па драбінах угору.

Асець была маленькая, па земляной засыпцы ён сігануў да прадранага саламянага шчытка і ўпаў на жывот. Потым падпоўз да бліжэйшай дзіркі, зірнуў зверху на жыта і зларадна ўсміхнуўся. Адсюль добра было відаць, як двое ў чорных пілотках з расхрыстанымі каўнярамі мундзіраў краліся па жыцце да тока. Адчуўшы кароценькую задаволенасць у душы, ён асцярожна ўзвёў затвор. Тыя, сагнуўшыся, каб не вытыркацца з жыта, не бачылі яго на асеці, і ён, старанна прыцэліўшыся ў пярэдняга, ляснуў адзіночным стрэлам. Паліцай недарэчна, бы здзіўлены, выпрастаўся ва ўвесь рост, закінуўшы ў неба галаву, павярнуўся на запятках і рухнуў плячамі ў жыта. Пакуль ён лавіў на мушку другога, той шалёна пусціўся на жыцце ў

алешнік. Ляўчук гаропка стрэліў наўздагон без усякай надзеі трапіць і тут жа пашкадаваў выпушчанага марна патрона.

Двух стрэлаў было даволі, каб яго тут засекалі, і як толькі першая куля цюкнула недзе з-пад столі, сыпануўшы на яго пяском, ён скаціўся па драбінах на ток. Ён раптам адчуў удзячнасць да гэтай прасторнай будыніны, якая, можа, болей чым іншым, менавіта сваім прасторам і ратавала іх. Хай страляюць, падумаў Ляўчук, ток вялікі, не так лёгка ў каго тут трапіць.

Ён лёг ля той самай сцяны, да якой увесь час гарнулася Клава, і ў вузенькую шчылінку паміж бёрнаў стараўся згледзець, куды дзеўся яго недабітак. Але, здаецца, з таго боку цяпер не было нікога, ці, можа, добра схавалася ў аleshніку. Ад паветкі яшчэ разы два ляснулі стрэлы, затым неяк усё прыціхла.

— Гэй ты, жывы яшчэ? — глухавата даляцеў усё той жа голас Кудраўцава.— Хопіць пульткамі кідацца! Давай радыстачку і каціся к чортавай матары! Чуеш?

У пакутнай цішы, якая настала ў гумне пасля страляніны, гэтыя словы за сцяной прагучалі надзвычай выразна і пагрозліва. Ляўчук маўчаў, і тыя таксама замоўклі — мусіць, чакалі адказу. Было незразумела, чаму Кудраўцаў усё напірае на радыстку і адкуль яму вядома, што яна тут. Але ж, мусіць, вядома. І Ляўчук сцяміў, што менавіта затым яны і прыехалі на гэтае гумно. А ён, балда, усё спадзяваўся на нешта, на славуці авось,— трэба было адразу сячы іх чэргамі, можа б, менш засталася. А так што цяпер зробіш? Клава ж, у другі раз учуўшы гэтае патрабаванне, паклала на салому малога і заплакала.

— Ой божачка-божа!.. Ой, што ж нам рабіць?..

Рабіць сапраўды было немаведама што, але ж і не здавацца гэтым зладзюгам. І Ляўчук, лежачы за падмурачкам, зычна закрычаў у шчыліну:

— Эй, ты! Ідзі вазьмі радыстачку! Ну! Ідзі вазьмі!..

І, ускінуўшы аўтамат, пулянуў туды праз сцяну — усяго адзін раз, болей ён не мог дазволіць сабе, але і гэтага разу для іх, мусіць, было даволі.

— Ну, падла! — пракрычаў зводдаль Кудраўцаў.— Дзяржыся! Зараз ты засквірчыш, як вяпрук у саломе!..

То быў намер, а не пустая пагроза — Ляўчук зразумеў гэта адразу. Вядома, ім спакусліва было б спаліць іх усіх разам з будынкам, але спярша, мусіць, трэба было да яго падысці. І ён рашыў нізашто не падпускаць іх да тока, адбівацца да апошняга. На гэты выпадак у яго заставаўся парабелум са жменяй патронаў, пара абоймаў была ў Грыбаеда і пяць штук у Клавы,— можа, як і дацягнуць да вечара. Ім дужа патрэбны быў вечар, цемра, можа б, у цемры яны ўратаваліся. Але сонца — халера на яго — вісела даволі высока, да ночы трэба было дажыць. Да ночы ім было доўга, як да канца вайны. — Грыбаед, глядзі! Будзе падпаўзаць — бі!

Ён прыкінуў у памяці, што двух, напэўна, яны падстрэлілі, а можа, нават і трох. Цяпер па стрэлах цяжка было палічыць, колькі тых яшчэ засталася, але, мабыць, не больш пяці. Двое былі за паветкай, двое ў аleshніку і, мабыць, адзін у жыцце. Другі ўжо не паднімецца. Пастараўшыся, можна яшчэ падстрэліць двух, і калі не прыйдзе падмога, дык іх сілы зробіцца роўныя. Тады яны яшчэ паглядзяць, хто — каго.

Ляўчук стаў сачыць за тым бокам, ад лесу, які цяпер здаваўся яму найбольш небяспечны. Ён думаў, што хтось з іх папаўзе да тока з агнём, каб падпаліць яго. Ці, можа, раней запаліць паветку? Праўда, ён не ведаў, з якога боку дзьмуў вецер і куды панясе агонь. Але ён быў як ніколі пільны і наважыўся не прапусціць падпальшчыка.

Таму, калі з-за паветкі грывнуў новы стрэл і куля, струнка мільгануўшы ў падстрэшшы, прасекла навілет страху, ён падумаў, што гэта трасірная. Следам грывнула і яшчэ раз, ніякай трасы не было відаць, і ён рашыў, што гэта звычайная. І толькі калі грывнула трэці раз, ён зразумеў, што яны ўдумалі, і ад гневу ў яго памутнела ўваччу.

Яны пачалі абстрэл запальнымі.

Клава ляжала на баку пад сцяной, затуляючы целама малага, у куце ля сваёй зручнай шчыліны скурчыўся Грыбаед — яны яшчэ не разумелі нічога, і ён нічога ім не сказаў. Ён чакаў, калі загарыцца страху, і супраць гэтага быў бяссільны. Ён нават не мог бы дастаць да таго агню, каб патушыць яго. Ды і чым было тут тушыць?

Доўга чакаць яму не давлялося — пасля чатырох-пяці стрэлаў у таку засмярдзела дымам. Клава першая крутанулася

пад сцяной, зірнула ўгору і глуха крыкнула, нібы прастагнала ад болю:

— Ляўчук, Ляўчук!

— Ціха! Ціха! Чакай!

Але што чакаць, ён не ведаў і сам, першыя хвіліны ён збянтэжыўся, нават разгубіўся, і толькі глядзеў, як з гэтага канца тока, над іх галавой, займалася агнём страху, і ў ток усё болей наганяла дыму. У саломе спярша прагарэла невялікая дзірка, пасля агонь ад яе хутка папоўз угору і ў бакі, затрашчаў, засквірчаў, жаручы салому і паплеціны; праз дым пасыпалася саламяная гара і вуголле. Хутка Грыбаед мусіў падацца з свайго кутка бліжэй да дзвярэй, Клава, падхапіўшы малога, таксама паўзла да дзвярэй. Увогуле яшчэ можна было трываць, калі б не дым, які ветрам гнала ў ток, і Ляўчук уяўляў сабе, што тут будзе праз некалькі хвілін, калі зоймецца ўся страху.

— Клава,— у асеці!—гукнуў ён радыстыцы.— Быстра!!

Клаву не трэба было ўгаворваць, яна перабралася цераз парог асеці, і ён бразнуў дзвярыма — зачыніў яе там.

Удвух з Грыбаедам яму стала лягчэй і больш проста, не трэба было стрымліваць свае нервы, бачачы пакуты гэтага дзяўча з малым. Пакуль у іх не стралялі, удвух яны маглі тут нешта прыдумаць, напрамую, па-мужчынску згаварыцца, што рабіць, бо жаночая бездапаможнасць абцяжарвала іх рашэнне.

— Ну, прападаць? — запытаў Грыбаед, павярнуўшы да яго змарнелы твар са счырванелымі ад дыму вачыма.

— Хай яны прападуць! А мы яшчэ паваюем.

Мусіць, перагарэўшы ў звязках, у ток бухнула крайняя кроква, абдаўшы іх роем іскраў і дробнага вуголля; Грыбаед тузануў пад сябе босыя, абпечаныя ногі, Ляўчук ботам адпіхнуў галавешку.

— Ну во, зараз згарым,— аднак спакойна сказаў Грыбаед і закашляўся.

«Так, мусіць, згарым»,— падумаў Ляўчук. Але перш чым згарэць, трэба было нешта зрабіць, хоць бы паспрабаваць зрабіць, а калі ўжо не выйдзе, дык што ж — тады ўжо гарэць.

— Грыбаед! — крыкнуў ён, таксама закашляўшыся.— Грыбаед, а ну дзверы! Варухні дзверы!

Грыбаед працягнуў руку і скрыпнуў палавінкай дзвярэй, тая крыху прыадчынілася, і адразу з-за паветкі трэснулі два стрэлы. Дзве кулі выбілі па вялікай дзірцы ў тонкіх дошках дзвярэй.

— Ах, халера на іх!..

Аднак іншага выйсця ў іх не было, трэба было прарвацца з гэтага пекла, а прарвацца можна было толькі праз дзверы. Ужо палаў увесь канец тока. Уверсе гуло і трашчала. Салома і паплеціны там прагарэлі, цяпер смyleлі астатнія дзве пары крокваў, па якіх вогненнымі вужакамі бегалі, выкручваліся траскучыя языкі польмя. Дол густа засыпала попелам, гарай і агнявым ашмоццем саломы. Грыбаед хутаўся ў паласатую абгарэлую посцілку, Ляўчук спахапіўся, што гараць ззаду штаны, і, пацёршыся па зямлі, ледзьве затушыў іх. Рабілася ўсё больш горача; у доле таксама ўсё скрозь дымела, дым драў горла, і сьлёзы, не перастаючы, ліліся па тварах, часам зусім не даючы глядзець. Толькі каля прыадчыненых дзвярэй яшчэ можна было крыху ўхапіць паветра.

У асеці таксама, мусіць, было не лепш, хоць земляная прысыпка на столі пакуль што ратавала яе ад агню, але польмя на страсе дабіралася ўжо і да асеці. Праз некалькі хвілін дзверы з яе рэзка адчыніліся і, зайшоўшыся ў кашлі, на парог павалілася Клава.

— Я не магу... Не магу болей! Ляўчук! Я пайду да іх! Каб вам... Ратуйце малога!..

— Маўчы! — прыкрыкнуў на яе Ляўчук.— Я табе пайду! А ну паўзі сюды...

Яна падпаўзла, усё кашляючы, і ён пасунуўся ад дзвярэй, даючы ёй месца побач з сабой ля парога. Адна палавінка дзвярэй была трохі прыадчыненая, у яе задзьмуваў вецер і круціў дым, які валіў — не зразумець куды — ці ў ток, ці з тока. Ляўчук пацягнуўся і аўтаматам папіхнуў яе далей — дзверы расчыніліся шырай. Зноў трахнуў стрэл, другі, адна куля ўдарыла ля самай клямкі і расшчапіла дзвярную раму; другая прайшла, мабыць, міма. Тады ён крыкнуў Грыбаеду: «Грымай!», каб дзверы не зачыніліся, а сам крутануўся да Клавы.

— Давай! Чуеш! Давай хутка паўзком за маліннік!

Яна падняла на яго заліты слязьмі твар і, прытуліўшы да сябе малога, глядзела на Леўчука, баючыся ці, можа, не разумеючы, чаго ён хоча. Але часу ў іх заставалася ўсё менш, ужо зырка гарэла палавіна тока, польмя асядала ніжэй і ў тым канцы ўжо жэрла верхнія вянцы зруба, было так горача, што, здавалася, яны вось-вось загарацца самі. І Ляўчук, спалохаўшыся, што спозніцца, папхнуў яе да дзвярэй, яна пакорліва паднялася на кукішкі і бокам вывалілася за прыкрытую палавіну ў маліннік. Ён чакаў стрэлу, але стрэл замарудзіў, мусіць, яе схаваў дым з дзвярэй, і тыя, ад паветкі, яе не адразу заўважылі.

— Грыбаед, бі! Па іх бі! — крыкнуў Ляўчук, а сам, рызыкуючы згарэць ці задыхнуцца ў дыме, кінуўся па драбінах на асець. Яму трэба было прыкрыць яе агнём зверху, не даць застрэліць каля пажару ці злавіць у жыцце, куды яна павінна была падацца. Выразна ён сам не ведаў, як памагчы ёй, не ведаў нават, колькі ў яго было патронаў у дыску, але ён узяцеў пад самы агонь на асець, да дзіркі ў шчытку.

Жыта вакол густа засцілаў дым, пасвяжэлы вецер гнаў яго клубамі ў поле; задыхаючыся, Ляўчук слізгануў па ім позіркам і не ўбачыў нікога. Магчыма, яны застрэлілі яе ў малінніку, ці яна ўжо адбеглася далей або схавалася ў жыцце. Сапраўды, дзве цёмныя постаці з-пад аleshніку таропка стралялі кудысь праз дым, і ён, ухапіўшы ротам паветра, хуценька скіраваў на іх аўтамат. Ён выпусціў па іх з польмя і дыму ўсё, што яшчэ заставалася ў дыску, затым зноў схапіў гарачага паветра, якое апякло яго грудзі, і адчуў, што задыхаецца. У вачах у яго пацямнела, ён спалохаўся, што страціць прытомнасць, і, трохі затрымаўшыся левай рукой, рынуўся праз дзірку ў маліннік.

Ён моцна ўдарыўся сцягном аб камень, але зараз жа ўскочыў, адчуўшы, як аднекуль з-пад рук рыкашэтам пырснула куля, яна не зачэпіла яго, і ён двума скачкамі, прыгнуўшыся, шыбануў у жыта. Тут яго адразу накрыла воблакам дыму, ён зноў задыхнуўся і, заблытаўшыся ў калівах, упаў, затым ускочыў, пабег,— ён з усяе сілы імкнуў ад агню, ад тока, дзе ляскалі стрэлы і, мусіць, беглі ўжо немцы. Пачалі біць і збоку — засланья дымам каласы перад ім прашыла нізкая агніста-зеленаватая траса з аleshніку, і ён кінуўся ў другі бок, далей у поле, бо шлях у аleshнік быў ужо адрэзаны. Дыму, аднак, станавілася менш, ён гарачым туманам распаўзаўся над жытам, і Ляўчук, прыгнуўшыся, з усіх сіл шыбаваў і шыбаваў у ім, часам падаў, ускокваў і бег зноў. Ззаду па ім усё стралялі, нават штосьці крычалі, але ён не слухаў, ён хацеў адбегчыся як мага далей. Яму трэба было ў лес, хоць бы ў той самы аleshнічак, бо ён разумеў, што ў полі паратунку яму не будзе. І ён пачаў забіраць убок, перабег адну, другую мяжу, увесь час прыгінаючыся і памагаючы сабе рукамі. На боль у правым плячы ён даўно не зважаў, ён толькі сціскаў сківіцы, калі рабілася асабліва балюча, кепку сваю ён недзе згубіў, пот заліваў лоб, шчокі і разам з дымам выядаў вочы. Пасля страляць у яго бок неяк перасталі, і ён рашыў, што ўратаваўся. Толькі трэба было ў аleshнічак.

Па зарослай рамонкамі мяжы ён выскачыў з жыта і зараз жа задам падаўся назад. Ды было, мусіць, позна. Па

нешырокім травяным узмежку між жытам і лесам напярэймы яму беглі двое. Угледзеўшы яго, адзін штось крыкнуў, паказваючы другому, той адразу ж уклечыў, і праз секунду першая куля ўдарыла яму пад ногі. Прыгнуўшыся, Ляўчук кінуўся назад праз жыта, пашыбаваў упоперак нівы, аж пакуль тая не скончылася, і выскачыў на забалочаную лугавіну з някошанай асакаватай травой. Гэта яго надта ўстрывожыла: тут, на лугавіне, месца яму не было, тут яго проста маглі падстрэліць. Ды і сілы ў яго ўжо не засталася, сэрца гулкім грукатам поўніла грудзі, лёгкім не хапала паветра. Тады ён спыніўся, дастаў з кабуры свой парабелум і гучна лязгнуў затворам, даслаўшы першы патрон у патроннік.

Неўзабаве паказаліся яго даганятыя; выглянуўшы над жытам, ён згледзеў іхнія пілоткі і стрэліў два разы запар. Пілоткі зніклі, ён выглянуў зноў і, калі першая вытыркнулася з жыта, стрэліў яшчэ раз. Пасля з пісталетам у руцэ знясіленым падбегам патрухаў краем пожні наўскос ад жыта, бліжэй да алешніку.

Бегучы, аднак, ён адчуў, што не паспее, што неўзабаве выскачаць з жыта тыя. І ён стараўся з усяе моцы, толькі моцы тае ў яго амаль не засталася. Ён з паныласцю заўважаў, што ўсё болей выбіваецца з сілы, крок яго робіцца вялы, ногі падкошваюцца, і ён не можа сабе даць рады.

Ён азірнуўся, калі ззаду зноў бахнуў стрэл, і куля дзесь вельмі блізка прайшла ля яго. Але і тады ён не паскорыў бегу, наадварот, амаль перайшоў на крок. Яго даганяты спыніўся на ўскрайку жыта, стрэліў з рукі, пасля перазарадзіў вінтоўку і ўклечыў, упёршы локаць у калена. Так, вядома, цэліцца стала ямчэй, і можна было ўдарыць напэўна. Але ўсё роўна Ляўчук не пабег. Апроч таго, што не было сілы, нешта ў ім надарвалася ў гэтай бясконцай барацьбе за жыццё, ён толькі ў думках сказаў таму: «Бі, сабака!» і хіткім крокам пашкандыбаў да алешніку.

Яму ўжо заставалася зусім недалёка, каб затуліцца ў кустах, як даганяты зноў стрэліў. Куля імпэтна прарэзала ў дзірване з-пад яго ног касую чорную адмеціну, выбіўшы прэч траву, і зрыкашэціла ў неба. «Давай, давай!» — сказаў ён сабе і, не азіраючыся, брыў далей. Ён выразна адчуваў, што куля ў любое імгненне можа навілет пранізаць яго цела, але што ён яшчэ мог зрабіць?

Трэці стрэл ён пачуў на імгненне пасля, як куля секанула яго па крысе пінжака і некалькі патронаў з кішэні сыпанула ў траву. Ён спалохана схапіўся рукой за кішэню, мусіць, патроны цяпер яму былі даражэй за жыццё, і хуценька кінуўся падбіраць іх з травы. Пасля, трымаючыся рукой за

кішэнню, адчуў, што парадкам адышоўся ад жыта, шанец атрымаць кулю цяпер паменшаў, і ён патроху зусім перастаў прыслухоўвацца да таго, як бахала ззаду вінтоўка.

Ён прадраўся праз гушчар алешніку і ўзышоў на хваёвы грудок: тут пачынаўся лес. Здаецца, за ім не гналіся, але ён усё ішоў і ішоў, пакуль не набрыў на бор-беламошнік і, спаткнуўшыся аб карань, не ўпаў на сухі мяккі мох. Не ў стане падняцца, з тупой асалодай перакаціўся на спіну, зірнуў у неба і на здзіўленне сваё адзначыў, што дзень канчаўся, неба вечарэла, у лесе пад хвоямі распаўзаліся прыцемкі...

Ваўкі

13

...Ляўчук узяў чамаданчык і памалу пайшоў на паверх пазваніць. Думалася: можа, ён іх прагледзеў, і яны даўно ўжо дома. Вядома, у твар не ведаў, хоць і адчуваў нейкім сваім нутраным адчуваннем, што калі б згледзеў здаля, дык, здаецца, пазнаў бы.

Але на яго тры званкі зноў ніхто не адгукнуўся, кватэра глуха маўчала. Гэты раз суседка не пацікавілася ім, і Ляўчук зноў сышоў уніз на падворак. Бавячы час, ён абышоў вакол двара і вярнуўся на сваю лаўку пад мураванай сцяной. Трэба было чакаць. Не ехаць жа без даў прычыны назад, калі ўжо прыехаў за дзвесце кіламетраў, хоць, можа, і ніхто яго тут не чакаў. Але гэтая сустрэча патрэбна была для яго самога, як нейкае апраўданне яго ваенных пакут. Ён не мог забыцца на іх, калі б і хацеў нават, бо такое не забываецца. Як тая ноч, у якую яму пашэнціла меней. А можа, менавіта таму і пашэнціла, бо за ягонае жыццё заплаціў другі, і гэтая неаддзячаная плата трыццаць гадоў ляжала на яго сумленні. Цяжка было жыць з ёй, але што зробіш? Пражытага не перайначыш...

На каляды ў сорака трэцім яны рвалі «жалезку».

Спачатку ўсё ішло добра, чацвёрта іх пад камандай былога сержанта Колабава за ноч дабраліся з пушчы да Сёлетнева, невялікай вёскі пад лесам, ад якой да чыгункі было два кіламетры, пераднявалі ў свайго чалавека і, як сцямнела, пайшлі «паляваць». Ахова іх правароніла, яны хутка падклалі міну і праз хвілін дваццаць грымнулі цяжка нагружаны эшалон,

што ішоў у бок фронту. Збянтэжаныя немцы ачухаліся не адразу і позна адкрылі агонь, падрыўнікі кружным шляхам вярнуліся ў вёску, выплілі, добра пад'елі і заваліліся спаць на салому. Але ў іх была адна міна-запаска, якую грэх было несці назад, у пушчу, і наступнаю ноччу яны, даўшы добрага круку, падышлі да чыгункі з другога, ляснаго боку. Думалі, тут немцы іх не чакаюць і ўсё ўдасца не горш, чым учора. Але на лініі яны заўважылі патрулёў і прыгаіліся ў завале ля насыпу. Трэба было чакаць. Гадзіны тры запар мусілі мерзнуць на ніштаватым калядным марозіку, пакуль дачакаліся, калі патрулі пайшлі ў бункер грэцца, і тады паставілі міну. На чыгунцы ўвогуле было спакой-на, перад тым прайшоў цягнік з боку фронту, неўзабаве павінен быў з'явіцца другі — на фронт. І тады Колабаву здалося, што, спяшаючыся, яны не дужа замаскавалі міну пад рэйкай, патрулі пры абходзе могуць прыкмеціць сляды іх работы і падняць трывогу. Леўчуку дужа не хацелася другі раз лезці цераз заснежаны завал да насыпу, ён нібы адчуваў, што гэта дабром не скончыцца. Але Колабава адгаварыць ад чаго-небудзь, што ён уваб'е сабе ў галаву, было немагчыма. Праўда, камандзір мог паслаць туды каго аднаго — Леўчука, Філіпава ці Крука, але ён не паслаў нікога — ён палез сам.

Лезці цераз бязладна наваленыя ўздоўж лініі сукаватыя дрэвы — бярозы і хвоі — было нялёгка, пакуль ён адолеў гэты завал, мінула, мабыць, нямала часу, і нешта на чыгунцы змянілася. Можа, раней часу пачалі свой абход патрулі, а можа, якое начальства з праверкай выйшла на лінію. Ім з завалу не дужа было відаць, што там здарылася, толькі раптам прагучаў крык, чарга трасірных куль сцэбанула па насыпе і з віскам пранеслася па-над завалам. Пасля ўдарыў кулямёт з бункера. Каб неяк ратаваць таварыша, яны з-за паваленага дрэва некалькі разоў стрэлілі туды з вінтовак, але кулямёт сыпануў па завале такой густою чаргой, што яны сунулі галовы пад камель дрэва і ляжалі так хвілін пяць, не рызыкуючы паварушыцца. І менавіта ў такі час Ляўчук пачуў зводдаль слабы крык Колабава і зразумеў, што з ім сталася ліха.

Кулямёт аж захліпаўся, вогненнымі струменямі куль абсыпаючы ўвесь завал, страчылі патрулі з-за насыпу, а Ляўчук цераз вывараціны і сучча кінуўся па той бок, да лініі. Згубіўшы рукавіцы і разадраўшы рукаў ватоўкі, ён выбраўся ўрэшце з завалу і адразу наткнуўся на Колабава, які ў акрываўленым маскхалаце ляжаў каля сукаватай рагаціны-хвоі; перабрацца цераз яе ў камандзіра ўжо не было сілы. Ляўчук моўчкі ўхапіў яго пад пахі, абпоўз вывараціну, пад шквалам агню пераваліў яго цераз другую, коса паваленую хваіну. Колабаў маўчаў, толькі

стагнаў, сцяўшы зубы, з адной калашыны яго маскхалата лілася на снег чорная кроў. Макрэючы на марозе ад поту, Ляўчук хвілін праз пятнаццаць усё ж адолеў гэты завал, выпаўз на яго лясны бок і не знайшоў хлопцаў. Ён падумаў, што, можа, яны адбегліся далей у лес, пад агнём з бункера ўзваліў на сябе Колабава і, сагнуўшыся да самай зямлі, хутка пасігаў між дрэў — далей ад гэтага агнянага пекла, якое грымела, гуло, клекатала, здавалася, на дзесятак кіламетраў вакол.

Ён думаў, што Філіпаў з Крукам усё ж недзе блізка і пярэймуць яго, але ён брыў у сасонніку з паўгадзіны, а іх нідзе не было. Здрава ўходаўшыся, упаў на снег і не хутка падняўся. Страляніна ззаду быццам сціхала, хоць кулямёт яшчэ і трашчаў, але тут, у лесе, яго вогненных чэргаў ужо не было відаць, і гэта давала надзеі. Колабаў усё маўчаў, толькі часам скрыгаў зубамі, і Ляўчук падумаў, што, мабыць, камандзіру папала здрава. Аддыхаўшыся, ён спрабаваў перавязаць яго і расшпіліў штаны, але ўсё там было заліта загусцелай крывёй, і ён нават спалохаўся. Ён зняў з сябе тонкую сваю папужку, два разы абматаў ёй параненае сцягно Колабава, каб хоць спыніць кроў. Затым, прыслухоўваючыся да наваколя, доўга нёс камандзіра цераз маўклівы насцярожаны лес, але хлопцаў нідзе не сустрэў. Спярга ён злаваўся, падумаўшы, што яны ўцяклі, але так далёка ўцякаць, мабыць, не было патрэбы. Значыць... Значыць, хлопцы засталіся ў тым завале, можа быць, назаўжды. Пад такім агнём гэта было проста.

Мабыць, апоўначы ён выбраўся з лесу. Хвойнік скончыўся, пачаіся нейкія хмызнякі, драбналессе, стала зусім ціха. У бязмесячным небе раямі мітусіліся зоркі, ціснуў добры мароз. Ляўчук даўно адчуваў яго найперш сваімі рукамі, якімі ён увесь час трымаў на сабе Колабава — рукі мерзлі так, што, здавалася, адмярзаюць зусім. Целу і нагам у валёнках было горача, нутро аж гарэла ад стомы, пара валіла з рота, а рукі зайшліся так, што ён ледзьве трываў. З Колабавым яны не размаўлялі, мусіць, той быў непрытомны або проста не мог гаварыць.

Невядома, на колькі кіламетраў яны адышліся ад чыгункі і колькі мінула часу, толькі Ляўчук усё пільней пачаў узірацца ў мясцовасць і не пазнаваў яе. Ён проста не ведаў, куды трэба было ісці, бо на шляху сюды не дужа што прыкмячаў, тады іх вёў Крук, які цяпер прапаў невядома дзе. Тым часам вялікі лес скончыўся, пачаўся хмызнік, нейкія пералескі, можа, нават умерзлае балота, і нічога не было відаць. Добра яшчэ, што снег быў неглыбокі і асабліва не замінаў хадзе.

З цягам часу прыпынкі рабіліся ўсё часцейшыя, змора брала сваё, рукі адмярзалі, і ён нічога не мог з гэтым зрабіць, ён выбіваўся з сілы. Да слёз у вачах ён глядзеў-узіраўся ў зімовыя прыцемкі, думаў, можа, дзе трапіцца вёска, толькі яна магла ўратаваць іх абодвух. Праўда, надзеі на тое было не шмат — мясцо-васць навокал была дзікаватая, у такой не хутка натрапіш на вёску, тым болын у цемры. І ён каторы ўжо раз, стаўшы на калені, узвальваў на сябе страшэнна пацяжэлае цела Колабава і штоў некуды ў ноч праз хмызняк і чэзлыя кусты — у той бок, дзе, здавалася яму, была пушча.

Ён заўважыў іх у часе аднаго прыпынку, як толькі паклаў на снег Колабава і рукавом разадранага маскхалата выцер спатнелы лоб. Спыраша здалося ў марозных прыцемках, што гэта чалавек, які таксама выпнуўся ў рэдкалессі з-за якога кусціку і прылёг. Але, угледзеўшыся, Ляўчук зразумеў — воўк! Той стаяў на снезе ў паўсотні крокаў адсюль і насцярожана ўзіраўся ў двух знямоглых у белым людзей — нібы чагосьці чакаў. Ляўчук не адчуў ад таго вялікага страху — падума-еш, воўк! У іх была вінтоўка ды аўтамат Колабава, што ім які згаладнелы воўк? Ляўчук нават крыху падняўся, сеў раўней і разы два махнуў у той бок — маўляў, прэч, дурань!

Але воўк толькі стрыгнуў вушамі і крыху павёў мордай, калі аднекуль ля яго з'явіўся яшчэ адзін, а затым два гэтакіх жа, як і першы, перахлябістых, насцярожаных, да нечага гатовых драпежнікаў. Ляўчук адчуў, як раптоўна схаладнела ў яго разагрэтым ад стомы нутры: чатыры ваўкі ў ягоным становішчы — гэта ўжо не жарты. Падумаўшы, што ваўкі, мабыць, кінуцца на іх, Ляўчук узяўся за аўтамат, які вісеў у яго на грудзях, адубелымі пальцамі намацаў рукаятку затвора. Аднак ваўкі, здаецца, не выказвалі ніякага намеру кідацца, яны стаялі між чэзлых кусцікаў — тры наперадзе і адзін трошкі ззаду — і чакалі чагось. Чаго толькі?

Ягоная трывога, мабыць, перадалася і Колабаву, той прыўзняўся за ягонаю спіной і таксама ўгледзеўся ў начны аснежаны прыцемак.

— Сволачы! Яшчэ не хапала...

Не зводзячы з іх вачэй, Ляўчук падняўся на ногі, зрабіў некалькі крокаў да кусцікаў. Ваўкі без асаблівага страху таксама адышліся на некалькі крокаў. Што было з імі рабіць?

Вярнуўшыся да Колабава, Ляўчук узваліў яго на спіну і пайшоў. Ідучы, яму было цяжка сачыць за імі з прыгнуаю галавой, ён ледзьве бачыў пад ногі, але адчуваў, што ваўкі не адсталі. Яны ішлі поруч, паралельным напрамкам і чагось усё пільнавалі. Мусіць, трэба было б сёкануць па іх аўтаматнай чар-

гой, тады, можа, адсталі б. А можа, наадварот — не варта чапаць іх, яны ж пакуль што не чапаюць. Можа, яны так пройдуць нядоўга ды і скіруюць куды сваім шляхам. Навошта ім людзі?

Але ў гэтых драпежнікаў, відаць, былі ўсё ж нейкія свае намеры наконт гэтых двух ушчэнт знямоглых, ледзьве жывых людзей, і яны не адставалі. Тым часам кусты канчаліся, наперадзе забялела вялізная разлога поля, Ляўчук з надзеяй падумаў, што, можа, там будзе якая, вёска і гэтыя стварэнні адстануць. На краі поля ён паволі апусціўся каленямі ў снег, затым лёг на бок, зваліў з сябе Колабава і не адразу падняў галаву, каб глянуць, куды ж скіравалі ваўкі. Але ваўкі былі тут, яны прыкметна асмялелі і падышлі яшчэ бліжэй. Рослы пярэдні воўк, з адным трохі карацейшым за другое вухам, наблізіўся да іх, можа, крокаў на сорок і стаяў, чагось упарта чакаючы. Два стаялі трохі далей, а чацвёртага чамусьці не было відаць, і Ляўчук здзівіўся: куды ж ён прапаў? Але доўга дзівіцца яму не давялося — азірнуўшыся, ён убачыў, як, абыходзячы гушчарок, дзе снег быў глыбейшы, па другі бок ад іх шыбаваў яшчэ адзін вывадак. На чыстым, прытуманеным удалечы снезе былі добра відаць чатыры звяры, якія борздзенька абыходзілі іх з таго боку.

Леўчуку стала моташна. Ужо з пэўным намерам ён зняў цераз голаў почапку аўтамата, каб урэшце адагнаць гэтую зграю. Але толысі ён пацягнуў затвор, як побач слаба заварушыўся Колабаў.

— Пастой, ты што?

— А што? Глядзі, іх ужо сямёра.

— Дзе мы — ты бачыш? — цяжка прахрыпеў Колабаў, і Ляўчук угледзеўся ў прыцемак, стараючыся згадаць, куды яны выйшлі. Сапраўды, лес яны ўвесь перайшлі, наперадзе ў полі нешта шарэла, але не хмызняк і не бэльнік — як, прыгледзеўшыся, здагадаўся Ляўчук, то быў напалову засыпаны снегам трыснёг, і за ім цёмела роўная белая аблога. У баку ад гэтай аблогі, мабыць, падымаўся пагорак, але там, пад цёмным і зорным небам, нічога не было відаць.

— Зароўскае возера,— пасля паўзы сказаў Колабаў і аблегся на снег.

— Зароўскае?

Ляўчук нямала здзівіўся — куды ж яны трапілі? Але, мусіць, так. Тая чысцютка снеговая разлога за трыснягом, якую ён палічыў полем, аказалася возерам. Возера, вядома, для іх — не вялікі страх, мабыць, яно ўмерзла. Страх быў у іншым, і гэта стрымала Леўчука ад таго, каб пусціць чаргу ў ваўкоў. На тым доўгім пагорку, што ледзь угадваўся ў цемры, ведаў Ляўчук,

раскінулася немалая вёска Зароўе, якую яны заўжды абыходзілі як мага далей, бо там быў нямецкі гарнізон з дзотамі, траншэямі, бункерамі, кругласутачнай вартай і патрулямі. Страляць тут, пад носам у гарнізона, было б самагубствам. Асабліва ў іхнім становішчы.

Ну але што ж тады рабіць з гэтай зграяй?

Ваўкі, мусіць, таксама адчулі, што іх тэрыторыя хутка скончыцца і пачнецца тая, дзе яны не гаспадары. І яны пачалі смялець. Яны абышлі людзей з абодвух бакоў і пасталі на снезе, чакаючы, што ж тья будуць рабіць далей.

Наперад, аднак, можна было ісці.

Каб скарыстаць гэтую адзіную пакуль што магчымасць, Ляўчук перакінуў цераз галаву почапку аўтамата, напяўся, напружыўся, узваліў на сябе Колабава. На тым месцы, дзе ляжаў паранены, засталася цёмная пляма крыві, і ён падумаў, што, мабыць, гэтая кроў падахвочвае ваўкоў, абяцаючы ім спажыву. Але ўжо чорта! Калі гэта Зароўе, дык трэба хутчэй перайсці цераз возера, а там, здаецца, была яшчэ нейкая вёска, можа, у ёй няма немцаў, значыць, ёсць добрыя людзі, яны памогуць.

Ён не дайшоў да трыснягу, можа, якіх дзесяць крокаў, як адна ягоная нага нечакана шаснула ў глыб снегу, ён ірвануўся ўбок і праваліўся абедзвюма. Адразу ж адчуў, што трапіў у ваду, мусіць, тут была якая крыніца ці яшчэ няўмерзлае балота. Разварушыўшы снегавую кашу, Ляўчук неяк выграбся на цвярдзейшае, ужо ведаючы, што па калені мокры, у валёнках ужо сцодзёна захлюпала вада. Ад прыкрасці ён вылаяўся, калі згадаў, як перад выхадам на гэта заданне спецыяльна памяняўся з Башлыком абуткам — аддаў яму свае спраўныя боты, а ўзяў гэтыя валёнкі. Не паспеў ён цяпер адысціся ад гэтай праваліны, як адчуў, што мароз сталёвымі абцугамі ашчапервае ягоныя ступні — як было ісці далей?

З Колабавым на спіне ён ледзьве давалакся да азёрнага берага, пралез трыснёг, яшчэ разы два праваліўся, але не так глыбока, як першы раз, і не да самай вады. Зрэшты, цяпер, мабыць, было ўсё роўна, можна было ісці і па вадзе — да каленяў яго ногі былі ўшчэнт мокрыя і мерзлі. Асабліва нясцерпна стала на лёдзе, з якога вецер месцамі паздзімаў снег, Ляўчук застукаў цвёрдымі валёнкамі, паслізнуўся, ледзьве не ўпаў. Ён прайшоў нямнога, але адчуў, што павінен спыніцца, інакш упадзе разам з Колабавым. Тады ён асцярожна апусціўся каленямі на прысыпаны снегам лёд і асцярожна паклаў побач Колабава.

Нейкі час ваўкі яшчэ беглі ленаю рыссю следам за важаком з адтапыраным вухам; але спыніўся важак — і

спыніліся ўсе астатнія. Яны чакалі, і Ляўчук раптам страціў цярпенне. Ад усіх гэтых бед, што сёння адна за адной сыпаліся на яго галаву, цяжка было стрымацца, ён гучна і злосна вылаяўся, даўшы выйсце сваёй распачы. Страляць было нельга, бегчы таксама — няўжо ім прыйдзецца загінуць на гэтым праклятым возеры ў паўкіламетры ад гарнізона, поўнага немцаў і паліцыі?

Мусіць, ваўкі адчулі бездапаможнасць людзей і зрабіліся больш смелья і нават нахабныя. Пакуль Ляўчук з Колабавым нерухома ляжалі на лёдзе, яны абышлі іх паўколам і закрылі дарогу наперад. З гэтага іх паўкола заставаўся толькі выхад назад, зноў у лес, дзе ў ваўчыным парадку быў разрыў крокаў на дваццаць. Тры іншыя бакі яны занялі, шырока разышоўшыся па лёдзе, і, не падыходзячы, аднак, бліжэй, насцярожана пазіралі на людзей.

— Сашка, ты бачыш? Ты зірні, што робіцца! — узбуджана сказаў Ляўчук да знямоглага Колабава, і той на момант прыўзняў галаву.

— Ладна, ты ідзі,— сказаў ён.

— Як? Яны ж цябе тут...

— Ідзі. Дай аўтамат і ідзі.

— А калі яны... На мяне?

— Не. Я ж застануся... Ты прыгані каня. «Сапраўды!» — мільганула ў галаве ў Леўчука. Гэта было выйсце. Ён паспрабуе вырвацца з гэтага кола, дабяжыць да вёскі, прыгоніць каня. І прывядзе людзей. Калі толькі Колабаў дажыве да таго часу. І калі ваўкі выпускаць яго, Леўчука. І калі ён у вёсцы не налезе на немцаў. І калі немцы раней часу не налезуць на Колабава... Надта ўжо шмат назбіралася гэтых «калі», але іншага ў іх не заставалася.

Ляўчук з натугай падняўся на ногі, якія яшчэ слухаліся яго, схопіў вінтоўку і памарожанымі рукамі ледзьве ўправіўся з тугаватым затворам, пакуль даслаў патрон у патроннік. Глытаючы даўкі камяк у горле, ён кінуўся да самай сярэдзіны воўчай зграі, добра разумеючы, што яны могуць не выпускаць яго і разарваць на кавалкі. Вінтоўкай ён мог абараняцца толькі як палкай, страляць з яе ён не мог: першы стрэл, мусіць, стаў бы для абодвух пагібеллю. І так яшчэ добра, калі немцы з Зароўя не згледзелі іх. Мусіць, вылучалі самаробныя маскхалаты, спецыяльна надзетыя імі на гэта заданне.

Ад усяго перажытага Ляўчук перастаў адчуваць сябе і без усякага страху, адчайна шыбануў на зграю. Ён бачыў перад сабой толькі бліжэйшага ваўка, які падцяў пруткі хвост і

ўзіраўся ў яго, мусіць, не чакаючы такой смеласці ад знямоглага чалавека. Але Ляўчук кіраваў прама на яго, зараджаную на ўсякі выпадак вінтоўку трымаў у руках нібы палку, гатовы выцяць ёю ваўка, калі той не саступіць з ягонай дарогі. І воўк саступіў. Ашчэрыўся, прысеў на пярэднія лапы, нібы перад скачком, але, зразумеўшы, пэўна, рашучасць чалавека, не скочыў і не пабег, а незадаволена адышоўся ўбок, да суседа. Ляўчук, не збаўляючы кроку і нават не азірнуўшыся, толькі косячы вокам, прашыбаваў яшчэ дзесяць крокаў і выйшаў з іх кола.

Яны за ім не пагналіся і нават не збіраліся рабіць гэта — яны таропка замкнулі за ім сваё кола і падаліся да сярэдзіны. Ляўчук, які кінуўся быў падбегам, на секунду спыніўся — адсюль яму ўжо кепска быў відаць Колабаў у яго маскіравачным убранні, затое ён добра бачыў ваўкоў. Яны патрохі сціскалі кола, і з ім сціскалася Леўчукова сэрца. Страціўшы над сабою ўладу, ён праз хвіліну кінуўся назад да Колабава, затым, зразумеўшы, што так не паможа яму, з усёй сілы пабег па возеры.

Ён бег, баючыся азірнуцца; паслізнуўшыся на абмерзлых валёнках, упаў, балюча выцягнуўся сцягном, ускочыў, тады азірнуўся — некалькі невыразных плямак ледзьве шарэлі ў працьмелай далечы. Ні крыку, ні стрэлаў яшчэ не было, і ён кінуўся яшчэ хутчэй. Бегучы, аднак, пачаў адчуваць, што не паспее, што ваўкі, мабыць, управяцца з Колабавым хутчэй, чым ён дабяжыць да вёскі, якая была чорт ведае дзе.

Усё ж ён бег, зноў абліваючыся потам, да гарачай задухі ў грудзях, штораз азіраўся і слухаў. Ён чакаў стрэлаў, можа, ваўчынага выцця і напружана глядзеў наперад — калі ж тая вёска? Ногі на бягу адубелі—ці сагрэліся, ці можа ўжо змерзлі, ён перастаў адчуваць іх і думаў, што трэба як найхутчэй расцерці іх снегам і пераабуцца, інакш прападуць ногі. А без ног прападзе і сам.

Калі начную цішу ззаду разарвала грымотная чарга, ён стаў, нібы ўкопаны, і перастаў дыхаць. Здалося: гэта не вытрымаў Колабаў. Але праз хвілю ўдарыла яшчэ і яшчэ — над возерам далёка пакацілася чулае начное рэха. Нешта дужа ўжо гучна, падумаў Ляўчук, мусіць, аўтамат так гучна страляць не можа. Нібы пацвярджаючы яго здагадку, зараз жа забахалі вінтоўкі, пачуліся крыкі, і ён зусім разгубіўся.

Ён адчуваў, што сталася горш, чым калі б на Колабава напалі ваўкі; мабыць, ваўкі ўжо тут ні пры чым, гэта немцы. Але адкуль яны?

Ці, можа, на слых паляць па возеры, ці ўжо згледзелі Колабава? Адчуваючы, аднак, што той гіне, Ляўчук сарваўся з месца і што было сілы пабег назад.

Пакуль ён знямогла трухаў у сваіх абмерзлых валёнках, на возеры яшчэ стралялі, чуліся крыкі, і ён не ведаў, што зробіць, калі прыбязьжыць туды. Але ўсё роўна ён бег. У яго была спраўная вінтоўка і сотня патронаў у сумцы, было дзве лімонкі ў кішэнях, абы толькі Колабаў быў жывы. Толькі б застаць жывога! Праўда, неяк падазрона не было чуваць яго аўтамата: страляў кулямёт, вінтоўкі, аўтамат жа ўпарта маўчаў. Гэта кепскім прадчуваннем душыла Леўчука, і ўсё роўна ён бег, мусіць, насустрач сваёй пагібелі, бо шанцы адбіць Колабава былі ў яго мізэрныя.

А можа ён паспее да яго раней, чым прыбязьжыць немцы?

Гэтая думка прымусіла яго бегчы шпарчэй і надала трохі сілы, тым болей што страляніна сціхла, разы два ён пачуў крыкі дзесьці ля вёскі і падумаў, што, можа, гэта немцы спускаюцца з гары да возера, калі б яны толькі яшчэ спускаліся, дык ён, мусіць, паспеў бы...

Ляўчук, аднак, памыліўся — яны не спускаліся, яны ўжо падымаліся ад возера, дзе заместа ваўкоў учынілі ваўчыную расправу.

Ён зразумеў гэта, калі ўбачыў непадалёк той самы трыснёг, ля якога праваліўся ў вяду і ля якога пакінуў Колабава. Пазнаў і тое месца на снезе. Яно было цяпер вытаптана мноствам людскіх і ваўчыных слядоў, сярод якіх цямнелі плямы крыві. Ваўкоў нідзе не было, Колабава таксама. Вецер памалу здзьмуваў са снегу клочча цёмнай поўсці — мусіць, перапала і ваўкам. На секунду Леўчуку стала шкода гэтых спаважных, нерашучых і, мусіць, згаладнелых істот, якіх ён нядаўна яшчэ ненавідзеў. Шырокі след-баразна ў снезе, прарэзаны целам Колабава, вёў у той бок, дзе была вёска і адкуль яшчэ даляталі прыглушаныя далечынёй галасы, смех, знаёмая злосная лаянка.

Ледзьве стрымліваючыся, каб не заплакаць, Ляўчук пастаяў яшчэ, патаптаўся на снезе і падбегам пусціўся па возеры.

Трэба было ратаваць ногі.

14

Праз некалькі хвілін ён ачнуўся, нібы і не спаў, сеў — ява яго працягвалася і найперш дайшла да ягонай свядомасці

грукатам стрэлаў дзесяці далёка, можа, на той самай грэблі. Абапіраючыся рукой на імшарнік, ён пасядзеў, паслухаў, не адразу расплюшчыўшы вочы, а калі і расплюшчыў, дык усё роўна нічога не ўбачыў — была ноч. Галава яго была цяжкая і тупая, нібы з пахмеля, дужа хацелася зноў упасці на дол і ляжаць. Але ён прыслухаўся да страляніны і вызначыў, што яна грымела трохі ў баку ад таго месца, дзе была іх грэбля, падобна, у Крукоўскім урочышчы. Значыць, дайшла чарга ўступаць у бой і першамайцам, дабраліся і да іх карнікі.

Тое, што здарылася за дзень, гарачым тлумам плыло ў яго памяці, але, мабыць, трэба быў час, каб прыгадаць усе перажытыя ім падрабязнасці і разабрацца ў іх. Найперш для яго было пэўна, што ён уратаваўся — не згарэў і вывернуўся ад кулі, уцёк у лес і цяпер мог пайсці куды хочаш. Толькі радасці ад таго ён не адчуваў ніякай, у свядомасці яго жыло, заглушаючы сабой усе іншыя пачуцці, адчуванне вялікай бяды, ад якой не было паратунку. Як ведала-адчувала ягонае сэрца, калі мінулаю ноччу ён не хацеў ісці на гэта заданне, што не будзе тут яму ўдачы. Але тады яго непакоіла іншае, а таго, што здарылася, ён не мог прадбачыць. Сапраўды, ён жа выпраўляўся ў ціхую і бяспечную зону Першамайскай брыгады, а не на прарыў, не ў самае пекла блакады. Але, мусіць, вялікая бяда менавіта там і падпільноўвае чалавека, дзе ён яе меней за ўсё чакае.

Ляўчук сеў раўней і прыслухаўся. Паблізу было ціха, як можа быць ціха толькі пагоднаю ноччу ў бязлюдным лесе. Праўда, да чуйнага яго слыху з усіх бакоў даляталі ўсякія невыразныя гукі і шолахі, але за шмат месяцаў партызанскай вайны ён добра ўжо звывыкся з лесам і ведаў, што ноччу слых лавіць залішне многа, а большая частка лесавых гукаў толькі здаецца. Калі дзе ёсць сапраўды падазронае, дык услухоўвацца ў яго не трэба,— яно адразу заявіць само пра сябе. Свежыя пошумы ветру ў вяршаллі, падзенне перасохлай галінкі, соннае лапаценне крылаў птушынай драбноты ў галлі — другіх гукаў паблізу не чулася. І ён, ачухаўшыся спакваля ад свае санлявай дурноты, хвіліну паслухаў далёкую страляніну і рашыў, што трэба прабірацца ў Першамайскую. Мусіць, толькі ноччу і можна туды дабрацца, удзень ён зноў налезе на карнікаў.

Хіснуўшыся, ён падняўся на ногі, пасунуў з жывата на бок парабелум. Навярэджанае ў сне плячо балела куды больш, чым учора: можа, трэба было паправіць павязку, але ён рашыў, што зробіць гэта заўтра, калі развіднее. У лесе было зусім цёмна, каб не налезці на што, ён выцягнуў наперад руку і ўгнуў галаву. Праўда, лес тут быў рэдкі і голы, хвоі стаялі амаль без падлеску. Ён трохі памятаў дарогу, па якой бег сюды гадзіну ці дзве

назад,— трэба было зноў выйсці да балацявіны, павярнуць ля ўзлесся. Далей ён не дужа ведаў, якая будзе мясцовасць, але спадзяваўся, што, арыентуючыся на стрэлы і зоркі, не дужа заблудзіць. Абы-толькі не наскочыць на немцаў.

Ён доўга брыў у лясной цемры, нібы сляпы, выцягнуўшы руку і навобмацак мінаючы дрэвы, чуйна мацаючы нагамі дол з безліччу пнёў, патарчакаў, зараснікаў, жорсткіх, нібы драцяных, сцяблоў папараці. Найперш яму трэба было выйсці з лесу, думалася, што край яго недзе тут, блізка, потым ён пайшоў бы і шпарчэй. Часам ён прыслухоўваўся да страляніны, якая то болынала, то чамусь глухла, а болей быў заняты хадой, і з галавы яго не выходзіў ток. Ён нічога не ведаў — ні пра тое, што сталася з Клавай, ні пра лёс Грыбаеда. Зрэшты, Грыбаед хутчэй за ўсё там і застаўся, бо ці ён мог выскачыць у тыя дзверы? А куды падзелася Клава? Як выпаўзла з тока, дык нібы праз зямлю правалілася — нідзе ён яе так і не згледзеў.

Неяк схамянуўшыся, ён заўважыў, што ідзе не на гукі стрэлаў, а па сваім учарашнім шляху, што страляніна даўно ўжо засталася для яго злева. Але ён не стаў паварочваць,— ён толькі цяпер зразумеў, што яму трэба менавіта туды, да гумна. Ён не мог адсюль нікуды болей пайсці, не завітаўшы на гумно.

Выразна зразумеўшы гэта, ён адчуў у сябе нецярплі-васць, аж нешта затрымцела ўнутры, няўрымсліва і жаласна, і ён перастаў зважаць на кусты і патарчакі ў доле, а пашыбаваў, як толькі мог, каб не ўпасці, туды, дзе, на яго думку, павінен быў быць страшны іх ток. Ён але калаціўся ўвесь ад узрушэння, нанова востра перажываючы ўчарашняе. Тое, што яшчэ гадзіну назад было для яго ўдачай, цяпер здалося бядой, ён ужо думаў, што не павінен быў пакідаць Грыбаеда і Клаву, мусіць, трэба было зрабіць неяк інакш. Праўда, ні тады, ні цяпер ён не ведаў, як; здавалася, ён ратаваў яе, Грыбаеда, сябе таксама. Спаз-не-лае адчуванне памылкі мацнела ў ім; пэўна, ён зрабіў нешта не так, бо наўрад ці каму ўдалося выскачыць з таго пекла, у якім ён сам ледзьве не лёг касцямі. Менавіта таму яму зноў трэба было на гумно, нібыта ўсё тое можна было яшчэ перайначыць, зрабіць лепш. Ён разумеў, вядома, што цяпер ужо нічога не зробіш, усё, што можна было зрабіць, напэўна, зрабілі немцы. Але ўсё роўна яго цягнула туды, як злачынцу цягне на месца злачынства.

Ён вылез з кустоўя недзе непадалёк ад таго месца, дзе надвячоркам увайшоў у яго. Адразу стала відней, над ахутанай змрокам летняй зямлэй ляжала святлявае неба з рэдкімі зоркамі расцярушанай палосай зорнага чумацкага шляху. У лузе

веращчалі конікі, і наперадзе шарэла, мабыць, тое самае жыта, у якім ён ледзь не знайшоў свой канец. Недзе тут, паблізу, павінна туліцца і гумно.

На нейкі час ён спыніўся, перастаў дыхаць і ўслухаўся. Але, мусіць, немцы паехалі, зрабіўшы сваю, як заўжды, страшную справу, наўрад ці яны засталіся чакаць яго тут. Усё ж, каб быць гатовым да ўсякай нагоды, ён ціха дастаў з кабуры парабелум і, паклаўшы вялікі палец на засцерагальнік, пайшоў каля ўзлеску.

Ён чакаў убачыць агонь (не магло быць, каб гумно так хутка згарэла датла), але наперадзе быў толькі затуманены палявы паўзмрок, і колькі ён ні ўглядаўся, нічога нідзе згледзець не мог. Тады ён падумаў: няўжо так далёка адбегся ўчора па жыцце? А можа, ён цяпер выйшаў не туды і наогул ішоў не ў тым кірунку? Але ж там была дарога, якой ён яшчэ не пераходзіў? Значыць, гумно і вёска ўсё ж недзе наперадзе.

Разважыўшы так, ён пайшоў болей упэўнена, усё ўглядаючыся наперад; знянацку шаснуў у нейкую яміну і ледзьве не ўпаў, а калі выкараскаўся з яе, дык з-за нейкага бухматага куста ўбачыў слабенькае блісканне агню. Здалося, гэта далекавата, бо агеньчык, амаль не свецячы, толькі дробна чырванеў над жытам, і ён прыціх, нават прысеў ля куста. Не, здаецца, нідзе не было нікога, конікі ўсё стракаталі сабе ў траве і ў жыцце, ды за лесам бахала і гуло ад страляніны. Але страляніна была далёка і не шмат шкодзіла навакольнай цішыні ночы.

Паціхеньку, кароткімі пераходамі, ён пачаў красціся да пагарэлшча. Крокаў дзесяць — пятнаццаць пройдзе і стоіцца, прысядзе, азірне ўскраек неба: ці не маячыць хто на светлаватым начным небасхіле. Але ўсё, мабыць, тут было ціха, і ён, выткнуўшыся з-за жыта, неяк нечакана апынуўся ля тых самых агнёў.

Ён не адразу пазнаў перад сабой учарашні ток — абгарэлы, без страхі, напалову ніжэйшы, бо верхнія вянцы згарэлі зусім, засталася толькі ніжняе абгарэлае бявенне, на якім дзе-нідзе смылаў жар, мусіць, дыміла, бо дым і горкі смурод атручвалі паветра наўкол. Калі ён выйшаў з-за хаты, дык убачыў у цемры бліжэйшы канец з асеццо, у якім было болей жару і дыму, а нават дзе-нідзе трапяталі на ветры невялічкія каснічкі польмя, якія трохі асвятлялі жытнюю ніву і чорнае абпаленае лісце яблыні. Але да гумна ён выйшаў з боку алешніку, трэба было зайсці па той бок і зазірнуць праз дзверы, дзе ён учора пакінуў Грыбаеда і адкуль выскачыла Клава.

Ад дарогі ён не пайшоў, ён пабойваўся дарогі, а паціху ўлез у жыта і пайшоў па самым яго краёчку, каб не нарабіць шуму, высока паднімаючы ногі. Тут да тока аказалася далей, чым яму здавалася ўчора, калі ён пазіраў праз шчыліну, і ён прыпыніўся, прысеў, паслухаў. Пасля ўстаў і, стараючыся не дужа шастаць ботамі ў жыцце, воддаль абышоў асець. Ён чакаў дзе-небудзь убачыць Клаву; мусіць бы, ён заўважыў яе ў гэтым падсветленым доле, але тут яе не было. Зрэшты, наўрад ці яна і магла быць, падумаў ён, мусіць, яны забралі яе жывую ці мёртвую і павезлі ў мястэчка. Ды і Грыбаеда таксама. Але ён хацеў сваімі вачамі ўпэўніцца, што іх тут няма, і тады ўжо ісці ў Першамайскую.

Ад яблыні стаў відаць увесь той падворак, дзе ён варыў бульбу, нават прыкметна была чорная плямка вогнішча на шэрай траве. Насупраць былі дзверы-вароты ў ток. Адна абгарэлая, густа падзеўбаная кулямі палавіна іх коса вісела на ніжняй завесіне, другая, адарваная, валялася ў доле. І раптам ён згледзеў там штось падобнае на чалавечае цела і не стрымаўся. Стараючыся не грукаць ботамі, ён падбег да дзвярэй, прысеў — ад бяргвення і папялішча патыхала смярдзючым жарам, але ўжо можна было трываць, не тое што ўчора. Ляўчук бокам працягнуў левую руку, лапнуў раз, другі і, натрапіўшы на штось мокрае і ліпкае, тузануў руку назад. Адварочваючыся ад гарачыні, ён, аднак, намацаў касмылявы твар Грыбаеда, яго абгарэлую вопратку і ўстаў. Смурод пагарэлішча і чадны дым ад галавешак усё ж забівалі дыханне. Перадыхнуўшы трохі, ён зноў сагнуўся, памацаў паблізу рукой, шукаючы Грыбаедаву вінтоўку, але намацаў толькі ягоную шапку-кучомку.

З гэтай шапкай у руках ён адступіў на крок у падворак і спыніўся, усё ўзіраючыся ў абгарэлыя рэшткі чалавека, якога ведаў даўно і які цяпер, пасля свае смерці, выклікаў у ім нешта спачувальнае і жаласлівае. Шапка была пашыта з кавалка старой аўчыны, без завязак на вушах. Грыбаед насіў яе ўсё лета — баяўся, каб сонца не напярало галаву, яму гэта было шкодна. Бядак надта турбаваўся за сваю аднойчы ўжо прастрэленую галаву, баяўся нават перагрэць яе на сонцы. Ляўчук успомніў цяпер пра той жахлівы расстрэл Грыбаеда і пра яго ўваскрасенне на Чарналескіх выжарынах, дзе яны ў тую ноч разам з санітарам Верхаўцом грэліся каля вогнішча. Гаваркі Верхавец расказаў, што днём хлопцы прывезлі з Выселак расстралянага немцам Грыбаеда, які немаведама як апынуўся ля сваёй апусцелай сядзібы і трапіў у лапы жандараў. Невядома, ці яны пільнавалі яго, ці можа засталі выпадкам, але яны спалілі нарэшце Грыбаедаву сядзібу, а яго самога старшы жандар

паставіў ля вербы і з пісталета стрэліў у патыліцу. Ноччу на яго наткнуліся хлопцы з разведкі і, пазнаўшы старога, прывезлі ў атрад. Доктар Пайкін спрабаваў нешта зрабіць, але, мусіць, нічога ўжо зрабіць было нельга, Верхавец выцягнуў яго з будана і паклаў пад хваіну на салому, каб заўтра разам з яшчэ адным забітым пахаваць на грудку. Сядзячы ля вогнішча ў тую ноч, яны пабедавалі крыху над жорсткім нават для вайны лёсам старога і перавялі гаворку на іншае. Яны не азірнуліся нават, калі ззаду да іх нехта падышоў і моўчкі пачаў месціцца каля цяпельца, паціраючы рукі і нягучна кажучы нібы між іншым:

«Пагрэюся ў вас. А то скалеў, халера...»

Учуўшы знаёмы голас, Верхавец ледзь не падскочыў ад здзіўлення, павярнуўся і толькі прамовіў:

«Грыбаед, ты што?..»

«Ды скалеў, кажу. Ватоўку нехта забраў...»

Яны абодва ўтрапёна ўставіліся на Грыбаеда, які, безуважны да іх спалоху, спакойна грэў сабе выстаўлення да вогнішча рукі, ні слова не кажучы пра сваё дзівоснае вяртанне амаль з таго свету, і яны не адважыліся яму нагадаць пра тое. Уранку яго яшчэ раз агледзеў доктар, таксама здзівіўся; пару тыдняў Грыбаед паляжаў у санчасці, а затым застаўся ў ёй пры конях. Рана на галаве загаілася, асаблівага болю ён не адчуваў, толькі амаль зусім перастаў спаць і клапаціва аберагаў ад спёкі прастрэленую галаву.

Ды не ўбярэг — мабыць, прастрэлілі і другі раз. Цяпер ужо канчаткова.

Разважыўшы так, Ляўчук падумаў, што, мусіць, трэба выцягнуць яго абгарэлае цела з гэтага тока і пахаваць дзе ў лесе. Бо што ж ён будзе ляжаць так і смылець — мала яму было пакут пры жыцці?

Усё прыслухоўваючыся да сцішанага наваколя, ён сунуў пісталет у кабуру, зашпіліў яе і зноў ступіў да варотаў. Але толькі ён нагнуўся над Грыбаедам, як дзесь зводдаль шалёна забрахаў сабака, і з боку ад вёскі пырхнула ўтору ракета. Захоплены знянацку, Ляўчук здрыгануўся, згорбіўся ў дзвярах, асветлены яе зыркім імклівым агнём, а затым адскочыў назад і схваўся за яблыню. Ракета агняным шнуром у небе шыбанула ледзь не да самага гумна, трохі, аднак, не даляцеўшы да яго, ударылася аб зямлю, падскочыла і дагарала, ярка адбіўшы перад сабой нейкі чорны курганок ці зараснік, цень ад якога накрыў падворак. Як толькі сцямнела, Ляўчук падаўся назад у жыта, апанылы ад думкі, што яго заўважылі, і чакаў стрэлу ці другой ракеты. Аднак стрэлаў больш не было, а другая ракета з'явілася ў небе зусім з другога боку, ад дарогі і лесу — яна ярка

зазьяла ў вышыні над пагарэлым гумном і жытам, бяліасна зырка асвятціўшы іх сваім ненатуральна яркім міготкім святлом. Але ён ужо быў да яе гатовы і жвава прысеў у жыцце, тут яго не так проста было заўважыць. Ракет ён не баяўся — баяўся стрэлаў і яшчэ болей сабак. Той басавіты брэх у спаленай вёсцы быў яму дужа знаёмы і болей за ўсё іншае скрабянуў па яго пачуццях.

Калі і гэтая ракета згарэла, ён шыбануў праз жыта да алешнічку, ды раптам спыніўся, прысеў. Здалося, пачуўся голас, нават нібыта далёкі дзіцячы плач, і ён аціх, затрымаў дыханне, услухаўся. Ці не здані завяліся ў гэтым жыцце, дзівячыся, падумаў ён, як зноў зусім выразна данёсся аднекуль ціхі, поўны жалбы плач зусім яшчэ малой істоты, і ён, жажнуўшыся, кінуўся далей у жыта.

Ён, мусіць, і ўцёк бы ў лес, калі б у той час амаль перад ягоным тварам не разанула цемру трасірная чарга. Блізкія разрывы куль у алешніку, нібы рэха, з абсалютнай дакладнасцю паўтарылі яе далёкі імклівы трэск, і ён зноў распластаўся на мулкіх грудях жытняе нівы. Цяпер ён ужо ведаў пэўна, што яго заўважылі і што стралялі па ім з дарогі і ад вёскі; значыць, ратавацца трэба ўсё тым жа ўчарашнім шляхам у лес. Калі чарга сціхла, ён тут жа ўскочыў, але, перш чым пабегчы, завярнуў па жыцце ўбок, трохі нават назад, прыпыніўся, услухаўся і ўбачыў непадалёк белую плямку ля самай зямлі. З нечаканай надзеяй ён кінуўся да гэтае плямкі, ужо пэўна ведаючы, што гэта, падхапіў цёплы жывы камячок на рукі і, прытуліўшы да грудзей, аббег трохі шырэйшае кола па жыцце. Гэта было і дзіўна, і зусім недарэчна: ён думаў, што дзесь тут павінна ляжаць і Клава, забітая ці жывая. Але Клавы не было. Адчуваючы тлумнае замяшанне ў галаве, Ляўчук пабег упоперак нівы да алешніку.

— Ух, гады! Ух, гады! — распачна казаў ён сабе, слухаючы, як недзе паблізу гаўкалі, скавыталі сабакі. Але ўжо побач быў лес, і ён разам з малым на руках неўзабаве ўбег у алешнік. У той самы момант заду стрэлілі новай ракетай, і па алешніку прайшла доўгая чарга. Яркае святло, перамешанае з дзівоснай блытанінай ценяў, рынулася на яго заду, некалькі трас блізка прашылі начны хмызняк, абдаўшы яго трэскам разрыўных куль і абабітым галём. Ён упаў на адно калена, жахнуўшыся, што так не ўцячэ, што бегчы па лесе з малым немагчыма. Але па полі ён не ўцячэ тым болей, там яго дастануць першай чаргой. І ён пабрыў у цемры навобмацак, левым плячом рассоўваючы голле, захінуўшы крысом пінжака

малога, які трохі неяк аціх і толькі перабіраў ножкамі ў мокрай пялёнцы.

15

Першы нясмелы ранак напаткаў яго ўскрай балота, у рэдкім куп'істым аleshніку.

Пачынала віднець, далёкім нетутэйшым святлом займаўся шырокі ўскраек неба, навокал сталі відаць кусты і травяністы дол пад нагамі. Ляўчук зусім не ведаў, куды вёў яго лесавы шлях, але ўсё бег, ішоў, брыў па нейкіх альховых зарасніках і расцяробах; перайшоў мокры травяністы лужок і зноў зашыўся ў лісцвяны гушчар. У малады пчыльны ельнік ён не палез, а абышоў яго збоку і ўсё слухаў, хоць і без таго было чутна — яго даганялі. Усю ноч ззаду то цішэй, то мацней пагрозліва брахалі сабакі. Мусіць, у цемры яны адсталі ад яго, але ягоны след яны не гублялі. Значыць, як мае быць возмушца даганяць уранку.

З нязвыклай асцярогай ён нёс за пазухай маленькае цёплае цельца і думаў: хоць бы дзе напаткаць вёску, хутар, жанчын ці наогул людзей і аддаць ім малога. Сам ён, як бы ні стараўся, не мог уратаваць гэта жыццё. Да таго ж ён адчуваў, што немцы ад яго не адвяжуцца. Учора іх было сем, з вінтоўкамі, уночы з'явіўся кулямёт, а таксама ракеты і сабакі — значыць, у гэтым кірунку яны задумваюць нешта сур'ёзнае і маюць для таго сілу. А ён, дурань, наважыўся тут прабівацца ў Першамайскую, знайшоў месца...

Ён хутка ішоў ускрайкам парослага аleshнікам балота і не мог рашыць, абыходзіць яго вакол ці лезці ў багну. Без крайняй патрэбы лезці ў сцюдзёную ваду дужа не хацелася, думалася: недзе ж яно скончыцца ўрэшце, і ён яго абыдзе. Але, мяркуючы па ўсім, балота было немалое і цягнулася здалёку, ён брыў ля яго гадзіну, а яно не канчалася. Начная страляніна гучала цяпер дзесьці справа, але бахалі таксама і ззаду, і злева, — няйначай, ба і ішлі ў розных кірунках. Ён жа трапіў у неведомы лясны закутак і брыў у той бок, куды гнала яго пагоня.

Малы за пазухай часам неспакойна тузаўся, выгінаўся, але, добра захутаны ў шаўковай пялёнцы, пакуль што маўчаў, і Ляўчук з вострым непакоем падумаў, што будзе, калі ён расплачыцца? Мусіць, яго трэба было даўно пакарміць, і таму ён

так непакоіцца. Хіба ён разумее, што калі ім не падвернецца які шчаслівы выпадак, дык вельмі хутка абое яны распластаюцца ў зарасніку, пасечаныя аўтаматнымі чэргамі ці разарванымі аўчаркамі. Калі толькі пашэнціць. А то яшчэ могуць схопіць, вывесці на шашу і павесіць пашчэнкамі на круку ізалятара, каб канаў доўга і пакутна, як некалі Трафім Дыла, сувязны іхняга атрада ў Чарнушчыцах.

Ляўчук, аднак, спадзяваўся, што, можа, раней, чым немцы дагоняць яго, ён наткнецца на добрых людзей ці вёску і спярша ўратуе малога. Самому яму было б лепш, сам бы ён асабліва не туляўся ад іх, а можа б, нават падпільнаваў гэтых гадаў і яшчэ памераўся б з імі сілай. Праўда, для таго патрэбны быў кулямёт ці хоць бы аўтамат, але і з пісталета ён страляў няблага, навучыўся ў разведцы. З малым жа ён не мог дазволіць сабе падобнай рызыкі, бо не быў упэўнены ва ўдачу, а дарма выпрабоўваць лёс не хацеў. І ён усё ішоў, бег, прадзіраўся праз зараснікі, пакуль не ўпёрся ў гэтае балота.

Падобна было на тое, што ён забрыў у такую глушэчу, дзе не было вёсак, і надзея напаткаць людзей пачала ў ім хутка гаснуць. Мабыць, трэба было спадзявацца толькі на самога сябе. Але ён дужа хацеў зберагчы малога, ён з нейкай невыразнай для сябе надзеяй ухажуўся за яго і нізашто не хацеу разлучацца. Сапраўды, усе, каго даручалі яму ў гэтай дарозе, адзін за адным пагінулі, застаўся толькі нікому не вядомы, нікім не бачаны і, мабыць, нікому не патрэбны безыменны малы. Але менавіта ці не з гэтай прычыны ён стаў патрэбны яму, бо нейкім чынам звязваў яго з усімі, каго не стала — Клавай, Грыбаедам, Ціханавым і нават Платонавым; ён даваў Леўчуку нейкае абгрунтаванне ягоных пакут, як і апраўданне ягоных памылак. У гэтай малечы заключаўся для яго нейкі, хоць і не асэнсаваны яшчэ ім, сэнс, якім ён не мог пагарджаць, пакуль яшчэ быў жывы і заставаўся чалавекам. Калі ён яго не ўратуе, тады навошта гэтая яго ашалелая барацьба за жыццё, якім ён не прывык даражыць занадта і даўно ведаў, што выжыць на вайне — раскоша.

— Нічога, нічога, браток,— сказаў ён услых да малога і сам не пазнаў свайго асіплага ад доўгага маўчання голасу.— Яшчэ мы пабачым...

Бачыць, аднак, пакуль што не было чаго, а паслухаць ужо было можна. Можа, гэта і добра, што сабакі выдавалі сябе здаля сваім пагрозлівым гончым брэхам, які асабліва памацнеў на світанні. Ляўчук, прыслухоўваючыся, адзначыў іх набліжэнне і пашкадаваў, што ў ягоных кішэнях не засталася ні каліва табакі, якой можна было б зацерушыць свой след. Тады ён

падумаў, што, мабыць, прыйдзеца лезці ў балота, іншага выйсця не будзе.

Тут быў цвёрды высакаваты бераг з бярэзнічкам, балота трохі адступала ўбок, ён прабег у ранейшым кірунку з паўсотню крокаў і крута завярнуў назад. Там, дзе асакаватая забалаць бліжэй падступала да берага, ён шырока сігануў убок і, стараючыся не дужа слядзіць у траве, палез да бухматага лазовага куста ў багне. Спярша было неглыбока, вада даходзіла не вышэй халываў, але потым пабольшала, ён пашкадаваў, што не ўзяў палку, хоць як яму было ўпраўляцца з палкай? Аднак па характары балота, па тым, што ў ім сярод вадзяных вокнаў зелянелі купіны з кустамі лазы і алешніку, ён зразумеў, што яно не павінна быць дужа тваністым і, можа, яго не засмокча.

Прытрымліваючы малога за пазухай, ён асцярожна прабіраўся ад купіны да купіны, хапаючыся левай рукой за голле і паступова вязнучы ўсё глыбей. Ён не адышоўся яшчэ і ста крокаў ад берага, як ногі яго ўжо да каленяў патаналі ў гразі, хутка каламутная, з торфам і тванню жыжка падабралася да самых сцёгнаў, і ён думаў: хоць бы яна не стала глыбей, бо як тады ён будзе з гэтай сваёю ношай? Але балота і яшчэ глыбела, купіны радзелі, і між імі стаялі чыстыя, без зарасняў, вокны чорнай вады, у якой плавала пляскатае лісце гарлачыкаў. Ляўчук ведаў, што гарлачыкі любяць глыбіню, і не соваўся туды, стараючыся лезці зводдаль ад іх, ля купін, дзе можна было ўхапіцца за мох і голле. Ён імкнуўся ісці хутчэй і асабліва не боўтаць нагамі, хоць усё роўна плёханне яго было чутна далёка, і ён раз-пораз спыняўся і слухаў. Адночы яму здалося, што ён чуе голас, нібыта вокрык, ён шырай расставіў у вадзе ногі і прыціх: болей, аднак, нічога не было чуваць. Памеркаваўшы, ён зразумеў, што вокрык даляцеў здаля і не мог адносіцца да яго. Значыць, яшчэ было трохі часу. Але пакуль ён прыслухоўваўся, ногі яго глыбей аселі ў багну, і ён з намаганнем павыдзіраў іх — спярша адну, а потым другую. Пакуль выдзіраў, намачыў знізу пінжак і падумаў, што так хутка вымакне ўвесь, тады чым захіне малога?

Неяк дабраўшыся да замшаранай, аброслай аерам купіны, ён прыхінуўся да яе, асцярожна садраў з плячэй пінжак і абгарнуў ім малога. Той патузаўся, але не заплакаў і пакорліва сцішыўся ў цяпле яшчэ не астылай адзежыны.

— Ну во і добра! Ну і ляжы. Галоўнае — ляжы і маўчы. Можа, яшчэ мы як-небудзь...

Стоячы па сцёгны ў халоднай вадзе, ён услухоўваўся і выглядваў, куды падацца далей. Добра, каб надарылася дзе якая болей-меней сухая імшарына, які грудок ці востраў, дзе

можна было б затаіцца ад сабак, пачакаць, пераседзець. Але, мусіць, не надта тут адшукаеш імшарыну, балота ўсё глыбела, і ён прабіраўся па ім з усё большаю рызыкай шуснуць з галавой у прорву. Скрутак з малым ён паднімаў усё вышэй і старанна намацаваў дно, часам слізгаючы на глыбіні па блытаных каранях аleshын і водарасцяў, часам ён траціў раўнавагу і ледзьве ўтрымліваўся над вадой, узнімаючы са дна каламутныя віры багны. Тым часам зусім развіднела, туману чамусьці тут не было, у высокім ранішнім небе стаяла некалькі бухматых хмурынак, было ціха. І ў гэтай цішы да ягонага слыху данёсся раптам узмацнелы сабачы брэх.

Ён азірнуўся і зразумеў, што гэта ўжо тут, ля балота, і тады здзівіўся, як ён мала адышоўся ад берага. Каламуцячы багну, кінуўся да бліжэйшай купіны, з якой лезла ўгору раздвоеная крывая аleshына з закарэлым камлём. Купінка была маленькая — і на бяду — у глыбокім месцы, ён добра вымак, пакуль дабрыў да яе, і нават падмачыў у руках пінжак. Да таго ж ён патраціў шмат часу, яны былі ўжо недзе паблізу і, хто ведае, ці не ўчулі яго. Каб быць гатовым да горшага, ён прыхінуў скрутак з малым пад альховы камель і, прытрымліваючы яго рукой, другой нарыхтаваў пісталет. Вада тут даходзіла яму да грудзей, галаву няблага прыкрывала купіна, у самым нізе якой кусцілася маладая крушына. Ён затуліўся за яе і чакаў: калі палезуць з сабакамі, ён павінен іх згледзець першы.

Толькі б не заплакаў малы.

Ён пачуў іх, і праўда, першы, яшчэ да таго, як згледзець: зашастала на беразе голле і прагучала нейкае слова, мусіць, каманда сабаку,— ён глыбей асеў у ваду і ўстаўся позіркам у незахінуты голлем ускраек берага. Ён перастаў дыхаць, вялікім пальцам ціхенька ссунуў засцерагальнік у парабелуме і тады ўбачыў іх у невялікім прамежку між кустоў і галля.

Першы на доўгай вочапцы з зарасніку выбег сабака. Руды, з пагрозліва настаўленымі вушамі, ён імкліва вёў па зямлі чуйным носам, зрэдку кідаючы хуткія позірккі наперад — ішоў па следзе. Ззаду ледзьве паспяваў праваднік у зялёным разведчыцкім маскхалаце і казыркастай палявой шапцы. За ім шыбаваў яшчэ адзін гэтка ж немец з сабакам. Яны прамчаліся далей, і тады на бераг з кустоў высыпала ўся іх зграя — дзесятка карнікаў у аднолькавых маскіровачных халатах, узброеных аўтаматамі, абвешаных сумкамі, біклагамі і бінокліямі. Доўгай чарадой яны выцягнуліся па беразе і, асцярожліва пазіраючы па баках, скіравалі па ягоным следзе, гатовыя ў кожную секунду разрадзіць свае аўтаматы.

— Ох, гады! Ох, гады! — шаптаў ён здранцвельмі вуснамі, добра разумеючы, што ягоная справа дрэнь. Калі толькі яны не праскочаць далей з ягонага следу, то, мабыць, сядзецц яму тут давядзецца нядоўга.

На нейкі час пасля ён перастаў іх бачыць за аleshнікамі, толькі чуў, як шастала голле, і думаў, што ў бліжэйшыя секунды, мабыць, усё для яго і вырашыцца. Пройдуць ці вернуцца? Але там неўзабаве разгублена заякатаў сабака, пачуўся строгі гаспадарскі вокрык, нейкая нягучная кароткая фраза, і ён зразумеў, што сабака згубілі след. Ён яшчэ глыбей апусціўся ў ваду, па самыя ўжо плечы, і трохі пахінуўся ўбок, каб лепш прыхавацца за купінай. Яшчэ ён азірнуўся назад — за вялікім прагалам чорнай вады стаяў куст лазняку, дзе, вядома, можна б схавацца лепш. Секунду ён адольваў у сабе рызыкаўнае жаданне кінуцца туды, пакуль была такая магчымасць, але стрымаўся — мусіць, цяпер ужо трэба было сядзецц. Шкада, ён недалёка адышоўся ад берага, не хапіла часу: калі б ён раней наважыўся ўлезці ў балота, дык можа б яшчэ і выратаваўся.

Не, далей яны не пайшлі — яны вярталіся.

Ён зноў убачыў іх у тым жа парадку — адзін за адным немцы выбягалі з кустоў па ягоным следзе назад, і ён сцяўся, упіўся ў іх з-за крушынавага голля вачамі, з заміраннем сэрца чакаючы: а што, калі спыняцца? Калі спыняцца і сабака пакажа ў балота — тады ўсё. Тады, лічы, ён гатовы.

Здаецца, яны трохі праскочылі далей ад яго павароткі, першы сабака дык пэўна праскочыў і з ім праваднік, астатнія яшчэ ішлі па беразе, і тады ён ясна ўбачыў у асацэ пры беразе свой след. Ну, так і ёсць, некалькі вельмі прыкметных на вадзе крокаў — прытапаная асака і скаламучаная, яшчэ не адстоеная твань,— ах ты, бог мой, якая неасцярожнасць! І так блізка ад берага! Хоць бы яны не заўважылі, хоць бы прайшлі за сабакам! Дранцвеючы ад холаду і напружання, ён сачыў, як гэтае месца ля бярэзнічку прамінуў адзін, другі, трэці... Ужо заставалася чалавекі тры, і вось ужо прабег і апошні — растаўсцелы карнік з азызлым, счырванелым тварам. Ляўчук дазволіў сабе ўздыхнуць глыбей — можа, і абыдзецца...

Ногі яго надта засмактала ў твань, і ён пасунуўся грудзямі на імшарыну, схіліўся над малым, які ўвесь час неспакойна варушыўся ў яго пінжаку, нібы хацеў скінуць яго з сябе і зірнуць, што робіцца на свеце. Ляўчук заглянуў пад палу — тварык малога незадаволена зморшчыўся, і Ляўчук спалохаўся ад думкі, што малы зараз заплача. Каб як не дапусціць да гэтага, ён выдраў паблізу аерыну, адарваў ад яе мякчэйшую частку кораня і сунуў малому ў рот — смакчы! Той і

сапраўды зацмокаў, прыціх, а Ляўчук падумаў, што надоўга ці не, а, здаецца, ашукаў хлопца.

Затым ён услухаўся — немцы, чуваць было, гойсалі зводдаль, ён думаў, зноў вернуцца, але яны пакуль што не вярталіся, мабыць, яны стараліся знайсці яго след. Хвіліну чуваць быў іх гоман, ці то яны аб чымсь там спрачаліся, а можа, камандзір аддаваў новы загад. Даляцеў яго зычны голас-каманда, і хтосьці адгукнуўся на яе зусім блізка, ледзь не на самым беразе. Ляўчук зноў затаіўся, ён перастаў разумець, што яны ўздумалі, і зноў затрывожыўся.

Ён пачаў азірацца, шукаючы нейкае выйсце, і падумаў, ці не рызыкнуць усё ж перабрацца за той куст лазняку, а можа, і далей, пакуль іх няма паблізу і пакуль яны не знайшлі яго след. Але толькі ён падумаў аб гэтым, як убачыў насупраць немца: павесіўшы на шыю боты, той лез басанож у балота, здаецца, якраз па ягоным следзе. Другі з аўтаматам напегатове стаяў на беразе і, відаць, падбадзёрваў таварыша:

— Forwärts, dort ist es nich tief! 1

— Hier ist eine Kluft, 2 — незадаволена бурчаў босы, сунучы нагамі ў вадзе.

Ляўчук зноў вялікім пальцам перавёў засцерагальнік і паклаў ствол пісталета на ніжнюю галінку алешыны. Ён рашыў падпусціць немца не далей як да акна з разбоўтаным покрывам раскі і стрэліць. Адсюль ужо ён не вылезе са сваімі ботамі; пасля той, з берага, мабыць, расстраляе яго. А можа, ён паспее зняць і таго...

Ну, во і ўсё... А столькі было страху і перажыванняў, калі ўсё канчаецца так проста, звычайна і амаль недарэчна...

Як заўжды ў хвіліны безнадзейнасці ад яго адлятаў страх, тым болей спалох, мозг яго пачынаў працаваць цвяроза і дакладна, рука рабілася дужай і цвёрдай. У такі момант ён не прамахнецца. Немец, аднак, не спяшаўся, лез асцярожна, высока перастаўляючы ў вадзе белыя худыя ногі з падкасанымі вышай калена калошынамі. Калі ён нагінаўся, боты біліся галоўкамі па жываце, там жа боўтаўся аўтамат, які ён падтрымліваў правай рукой. Зрэдку толькі ён кідаў наперад кароткія позіркi з-пад казырка свае шапкі, а так усё глядзеў пад самыя ногі, шукаючы, куды лепей ступіць.

«Ну што ж, можа так і лепей! Ідзі, ідзі, гад!»

І ён ішоў, несучы яму смерць і сабе, напэўна. таксама. Пагрузшы вышай каленяў у багне, ён падышоў да крушынавага

1— Наперад, там не глыбока! (ням.)

2 - Тут прорва (ням.).

кусціка, ухапіўся за галінку рукой і раптам, мабыць, паслізнуўся на дне — бокам шуснуў у ваду па грудзі. Спрабуючы падняцца, праваліўся яшчэ глыбей, збіў локцем шапку, якая паволі папалыла ад яго, хутка асядаючы пад ваду. Ускаламуціўшы вакол багну і ўжо не разбіраючы дарогі, кінуўся назад, на мяльчэйшае, і разлавана загергетаў да таго, што стаяў на беразе і рагатаў, выкрыкваючы штосьці жартоўнае.

Мокры, аблеплены тванню немец выбраўся з балота і, усё нешта гергечучы там, знімаў з сябе кіцель, штаны і ўсё іншае, пакуль не застаўся голы. Удвух яны там доўга выкручвалі яго абмундзіроўку, з якой цурком лілася балотная вада. Ляўчук зусім адранцвеў ад холаду, яго пачынала біць ліхаманка, — ён не мог дачакацца, калі ж яны ўрэшце скончаць галэндацца і гэты апранецца. Вось ён ужо нацягнуў штаны, сятчастую блакітную майку, пачаў абувацца. Той, другі, даўганогі і, мабыць, маладзейшы, з ліхтарыкам на грудзях, штось гэікнуў у хмызняк, яму адказаў здалёку другі голас, і Ляўчук пачуў, як на беразе лязгнуў затвор. Гэта яго зноў насцярожыла — што будзе?

Але гэты раз чакаць давялося нядоўга, воддаль затрашчала аўтаматная чарга, над балотам разгоніста, з віскам панесліся кулі. Ляўчук не зразумеў — куды гэта яны? Здаецца, апроч яго, тут не было нікога, але ж яго яны быццам яшчэ не ўбачылі. Ды і стралялі не ў яго, а недзе ўбаку, куды пабеглі тыя, з сабакамі. А можа, там яшчэ хто, можа, там партызаны? Гэтыя два немцы таксама пабеглі на стрэлы; задні таропка, на бягу надзяваў кіцель, перахопліваючы з рукі ў руку аўтамат.

Ляўчук рашыў уцякаць далей у балота і толькі падхапіў на рукі малога, як зноў чарга адтуль распырскала паблізу ваду, дробная галінка з аleshыны ўпала на яго плячо. Ён стаіўся, аблэгся на купіну, падабраў пад сябе малога. Але хутка ён зразумеў, што гэта выпадковыя кулі — білі ўсё ж наўгад. Тады ён зноў апусціўся па самыя плечы ў твань і праз крушынавае голле ўтаропіўся на край апусцелага берага.

Неўзабаве яму стала відаць, што адбывалася — яны зноў выстраіліся на беразе воўчаю зграяй і, паволі ідучы ля балота, расстрэльвалі яго з аўтаматаў.

Трошкі ўжо абнадзеены, Ляўчук зноў апанурыўся — не адно, дык другое. Не ўзялі сабакамі, ацалеў ад немца, дык расстраляюць за купінай сляпою чаргой, і ён ціха апусціцца пад ваду, згіне ў твані. Не самая лепшая доля з усіх магчымых, вызначаных яму вайной. Добра, калі разам заб'юць малога, а раптам застанецца?..

Мабыць, расстрывожаны стралянінай, малы зусім ужо занепакоіўся і пачаў ціхенька скуголіць у пінжаку. Ляўчук тужэй захінуў полы пінжака — што будзе, калі яны ўчыюць плач? Асабліва сабакі, якія адразу ж, як толькі пачалася страляніна, таксама падалі свае пагрозлівыя галасы і брахалі, скавыталі, аж захліпаліся,— мусіць, ірваліся ў балота. Але гэтае траскоцце дзесятка аўтаматаў, вядома, найперш аглушыла саміх стралкоў, і тыя пакуль што не маглі чуць далёкага слабенькага плачу малога.

Страціўшы ўсе надзеі, Ляўчук самотна глядзеў, як гонкія трасірныя струмені куль набліжаліся да яго купіны. Немцы не шкадавалі патронаў і расстрэльвалі кожную купіну, кожны буторчык моху, кожны куст і кожнае дрэўца ў балоце. Тысячамі пырскаў кіпела, вірыла, перамешвалася з гразёй вада, ляцела ў паветра лісце, галлё, асака, паднятая з пырскамі вады зялёная раска. Абабітыя кулямі вольхі то тут, то там засвяціліся белымі плямамі на чорнай кары. Агонь быў такі, якога Ляўчук не чуў ужо даўно, хіба што на фронце, у сорок першым пад Кобрынам; уцалець у ім было, відаць, марнай надзеяй.

Ён скурчыўся за купінай, як можна глыбей асеў у ваду. Шкада, нельга было пад ваду схаваць малога, які ўвесь быў наверху, трохі захінуты імшарынай. Мусіць, яму дастанецца першаму. Але тая чарга, што прыкончыць яго, не міне і Леўчука, так што аднолькава дастанецца абодвум.

— Ах, гады, гады!..

Усё на тым жа голым краёчку берага ён зноў убачыў таго самага даўганогога немца з ліхтарыкам на жываце, які, выйшаўшы з зарасніку, упёр адкідны прыклад аўтамата ў плячо і запусціў у балота чаргу. Дзесятак куль, сярод якіх былі і трасірныя, паднялі ў паветра мох з бліжэйшай ад берага купіны, затым паляцела альховае лісце з суседняй. Чарга няўхільна набліжалася да яго. Малы пад рукамі, нібы прадчуваючы хуткі канец, заплакаў мацней, але ў траскоцці і водгулі чэргаў Ляўчук ужо сам не надта чуў гэты плач. Ён сачыў за кулямі, каб у час адзначыць для сябе апошняе сваё імгненне і датрываць да яго. Далей трываць ужо не давядзецца.

Тым часам на беразе іх стала ўжо трое. Пярэдні перабег далей, затое два іншых разам прыкляліся да аўтаматаў, і струмень куляў са свістам пранёсся каля ягонай алешыны. Аднекуль зверху плюхнулася ў ваду збітае кулямі маленькае травяное гняздзечка; у паветры паплыў белы пух, і некалькі пер'яў асела на яго купіну. Ляўчук затуліў малога рукой, уціскаючы яго як мага ніжай у мох, другой накіраваў пісталет на бераг. Ён збіраўся стрэліць у таго, што, змяніўшы магазін,

прымерваўся для трэцяй чаргі. Праўда, для пісталетнага стрэлу было далекавата, ад напружання і дрыготкі яму было цяжка зладзіць з рукой. Усё ж ён прыцэліўся. Але нечакана новая думка з'явілася ў яго галаве, калі ён адчуў, што б'юць яны чамусь па-над купінай, быццам паверсе; іхнія чэргі ідуць па-над яго галавой і далей. Ён асцярожна азірнуўся і ўбачыў, як густа ляцела ў паветра лістота з лазовага куста, у які ён нядаўна яшчэ хацеў улезці. І тады ён сцяміў, што яны, пэўна, бачаць там найбольш падазронае месца і таму так старанна абстрэльваюць яго.

Тады ў Леўчука зноў загарэлася надзея, ён шчыльней захінуў малога, сам аглушаны трэскатам і рэхам, што бушавалі з краю ў край над балотам, не чуючы яго плачу; ён толькі чуў, як малы тузаўся пад яго рукамі. Хоць бы не задыхнуўся, думаў Ляўчук, да болю сціскаючы папчэнкі — было так холадна, што ён ледзьве трываў у гэтай ідыёцкай сваёй нерухомасці.

Страляніна, аднак, пасунулася ў левы бок, мусіць, тут ужо ўсё было як мае быць імі абстраляна. Наўкола ў асаце валялася свежае альховае голле, у вадзе густа плавала лісце. Непадалёк, трымаючыся на валакенцы, вісела над вадой збітая куляй верхавіна бярозкі.

На гэтым краі балота стала цішэй, здаецца, яны сышлі далей, і ён наважыўся. Ён падхапіў скрутак з малым на плячо, прыціснуў яго левай рукой і з пісталетам у правай ціхенька, каб не дужа плюхаць у вадзе, пусціўся за той, расстраляны многімі чэргамі куст лазы. Мабыць, ужо другі раз расстрэльваць яго не будуць.

За лазняком было даволі ўсё ж схоўна, у вадзе скрозь было нацярушана лісця, плавала выбітае кулямі карэнне водарасцяў; водарасці і ашмоцце твані віселі на пасечаным голлі куста. І ён падумаў, што, мабыць, яшчэ не зусім адцуралася ад яго ўдача, калі ён да часу не паспеў дабрацца сюды. Тут бы ён, пэўна, і ляжаў цяпер, сцякаючы крывёй у багне...

— Ціха, ціха, браток. Памаўчы трэшкі,— сказаў ён малому, нядоўга адпачыў, агледзеўся і бокам-бокам, вязнучы па пояс у твані, дзе прыгінаючыся, а дзе ледзь не пльвучы, падаўся далей у балота, думаючы, што калі яно не ўтопіць, дык, мусіць, уратуе яго.

Неўзабаве дрэвы і хмызняк скончыліся, з імі скончыліся праваліны-вокны, стала больш травяністых зараснікаў, моху. Хоць месцамі было глыбока і ўсё зыбалася і плыло пад нагамі, але ўжо пагрозы ўтапіцца, мусіць, не было. Стрэлы памалу аддаліся ўправа, стрункае дзіганне куль гойсала там, над балотам, і напалоханае балотнае птаства разляталася ва ўсе бакі. Нават прывязлівыя да чалавека сарокі цяпер ляцелі над самым балотам прэч ад гэтага небяспечнага грукату.

Адной рукой прыхінуўшы да сябе малага, Ляўчук бег, скакаў, зыбаўся па замшэлай дрыгве, дзе спраўляўся перабегчы раней, чым імшарына ўтоне ў вадзе, а дзе і не паспяваў. І тады ён зноў каторы ўжо раз плёхаў па пояс у тарфяністай твані, кідаўся ў адзін бок, у другі, стараючыся выбрацца на цвярдзейшае. Мокрае яго адзенне агідна абліпала цела, пры кожным кроку плёхала з халяваў ботаў, алезатое ад руху ён перастаў дрыжаць, нават сагрэўся. Ён толькі асцерагаўся, каб не ўтапіць у багне свой скрутак з маленькім у ім чалавечкам, а сябе ўжо аберагаць перастаў. Але балота ўсё ж канчалася, наперадзе на грудку шчыльненька зелянеў хвойнік — значыць, там пачынаўся бераг. Толькі хто і што чакае яго на тым хваёвым грудку?

Нарэшце ён адолеў балота і па мокрым, але ўжо не дрыгвяністым тарфяніку выбег на зарослы сіўцом і верасам пясчаны пагорак. Боты, цвіркаючы і чвякаючы, затупалі па сухім. Выгляд яго, мусіць, быў страшны — мала што мокры з галавы да пят, дык яшчэ ўвесь аблеплены тванню; на плечы і рукавы паначаплялася нейкай валакністай водарасці, раска і іншая зялёная драбязя напрыліпала да вопраткі. Але малага ў пінжаку ён, здаецца, намачыў не вельмі, і калі той усё неспакойна валтузіўся і плакаў, дык, мусіць, болей з голаду. Гэты яго плач і падганяў Леўчука. Стрэлаў, якія ўсё яшчэ патрэсквалі здаля, ён не надта баяўся, ён ужо вырваўся з-пад іх пагрозы, і цяпер яго гнаў новы клопат.

Ён бег. Хоць і нязручна было ў такім яго стане (мусіць, трэба б хоць выкруціць вопратку і пераабуцца), але ён ускарабкаўся на грудок, прадраўся праз хваёвы гушчар і раптам апынуўся на вузенькай, хоць і добра ўезджанай лясной дарожцы. Калі ёсць дарожка, дык павінна быць недзе і вёска, з палёгкай падумаў Ляўчук. Абы-толькі не напаткаць немцаў.

Ён не надта жвава пабег па ёй, усё чвякаючы левым ботам, і, мусіць, ад гэтага яго бегу малы патрохі прыціх, а пасля і зусім змоўк — заснуў ці проста загушкаўся на ягоных руках. Тады Ляўчук пайшоў цішэй, ён ужо сагрэўся і пачаў прыглядацца да лесу, каб дзе на хвіліну прысеці ды выціснуць вопратку. Мусіць, немцаў тут не было, а ісці давядзецца яшчэ немаведама колькі, так ён парэжа ногі ў мокрых, са збітымі аначамі ботах.

Толькі ён падумаў пра гэта, прыглядаючыся да зарасніку папараці, што высока буяла ля самай дарогі, як пачуў блізкія галасы і конскі тупат. Ён хуценька шаснуў з дарогі, але, мабыць, было позна, і тыя, што ехалі на конях, паспелі згледзець яго. Згорбіўшыся за кустом ядлоўцу, ён напружана чакаў, спадзеючыся, што, можа, яны праедуць, але яны не праехалі. Тупат на дарозе раптам сціх, і ледзь не над яго галавой пачулася пагрозлівае:

— Эй, а ну вылазь! Ляўчук злосна ў думках вылаяўся — на якіх гэта ён д'яблаў налез? Па голасе нібыта нашыя, але хто ведае — можа, і немцы або паліцаі. Не выпускаючы з рук малога, ён асцярожна выцягнуў з кабуры парабелум, ціха нахіліўся за кустом, каб выглянуць на дарогу, і нечакана ўбачыў іх зусім побач. Яны, мусіць, таксама ўбачылі яго — гэтыя трое конных, апранутых, праўда, па-партызанску, хто ў што, якія глязелі цяпер у папараць, скіраваўшы сюды аўтаматы — нашы, савецкія ПППШ.

— Рукі ўгору!

Па ўсім відаць, што гэта былі партызаны, хоць поўнай упэўненасці ў тым у Леўчука не было. Ён нетаропка падняўся з зарасніку, пакінуўшы ў доле малога і хаваючы за сабой парабелум. Але гэтая яго нерашучасць відавочна не задаволіла коннікаў. Адзін з іх, што быў у старой гімнасцёрцы і ссунутай на патыліцу чорнай кубанцы, рашуча павярнуў каня ў папараць.

— Кідай пістоль! Ну! І рукі ўгору!

— Ды ладна,— прымірэнча сказаў Ляўчук.— Свой! Чаго там...

— Гледзячы каму свой!

Ляўчук ужо ўпэўніўся, што гэта былі партызаны, і яму не хацелася кідаць пісталет, бо невядома, ці яны аддалі б яго зноў. І ён цягнуў час, невядома на што спадзеючыся. А яны тым часам ужо ўсе паз'язджалі з дарогі і пачалі неўпрыкмет абкружаць яго. Мусіць, сапраўды трэба было кідаць парабелум ды паднімаць рукі.

— Глядзі, ды ён жа з балота! — здагадаўся другі, маладзенькі, з востранькім тварам хлопец.

— З балота, факт. З таго берага,— маючы на ўвазе нешта сваё, сказаў першы і саскочыў з каня ў папараць.

У гэты час збоку да Леўчука пад'ехаў і трэці,— мусіць старэйшы за двух першых мужчына ў шэрай расшпіленай ватоўцы, і яго паголены хударлявы твар з чорнымі вусікамі здаўся Леўчуку знаёмы. Нібы што ўспамінаючы, той углядаўся ў гэтага незвычайнага ляснога сустрэчнага.

— Пастой! Дык гэта ж з «Геройскага»! Ляўчук твая фамілія, ага?

— Ляўчук.

— Дык гэта ж, памятаеш, мы тады разам раз'езд ірвалі? Во як дрызіна ў нас пулянула?

Ляўчук раптам усё прыгадаў. Гэта было мінулай зімой на раз'ездзе, дзе яны з гэтым вусатым цягнулі на рэйкі шпалу, каб не даць праскочыць на стрэлкі дрызіне, якая садзіла ўздоўж пуцей з кулямёта. Гэты вусаты яшчэ згубіў у канаве валёнак, які ніяк не мог намацаць босай нагой у глыбокім снезе, і яны абодва ледзь не паляглі там пад кулямётным агнём.

Ляўчук сунуў у кабуру пісталет, а хлопцы, давяраючы таварышу і памалу спакайнеючы, паўбіралі за плечы свае аўтаматы. Вусаты з цікаўнасцю агледзеў Леўчука.

— Ты што, з балота?

— Ну,— проста адказаў Ляўчук і асцярожна ўзяў на рукі малога.

— А гэта што?

— Гэта? Чалавек. Дзе тут каб жанкі? Мамку яму трэба, малы ён, суткі не еў.

Хлопцы прымоўклі, трохі здзіўленыя, а ён расхінуў пінжак і паказаў ім тварык малога.

— Ого! Сапраўды! Глядзі ты... А дзе ўзяў?

— Доўгая гісторыя, хлопцы... Да якой бабы трэба. Есці яму трэба, а то прападзе.

— Ды ў сямейны лагер аддаць. Лагер тут недалёка,— ужо амаль па-сяброўску сказаў той, што быў у кубанцы, і ўскочыў у сядло.— Кулеш, давай адвязі. Пасля дагоніш.

— Не,— сказаў Ляўчук.— Я павінен сам. Тут такая гісторыя... Сам я павінен. Гэта далёка?

— Гледзячы як. Дарогай — далекавата. А цераз ручай — дзесяць хвілін.

Яны выйшлі з папараці на дарожку. Коні нецярпліва круціліся пад седакамі, якім, відаць, карцела некуды ехаць, але і гэтага балотнага сустрэчнага, што аказаўся знаёмы іхняму таварышу, таксама нялоўка было пакідаць аднаго без дапамогі.

— Ну ладна! — урэшце рашыў той, у кубанцы, мабыць, ён быў старшы.— Кулеш, пакажы дарогу і даганяй. Ля борці мы пачакаем.

Вусаты Кулеш завярнуў каня, і Ляўчук таропка падаўся за ім па дарозе. Ён ішоў шпаркім крокам, згадваючы, у якую гэта брыгаду ён трапіў, хаця, напэўна, не ў Першамайскую. З Першамайскай гэты Кулеш зімой не мог быць на раз'ездзе — Першамайская тады дзейнічала недзе пад Мінскам і толькі вясной паявілася ў гэтым краі. Кулеш таксама акінуў Леўчука цікаўным выпрабавальным позіркам.

— Гэта не па табе немцы пулялі? У балоце?

— Па мне, ага. Ледзьве ўцёк.

— Глядзі ты. Там жа дрыгва о-ёй!

— Ды ўжо ж! Думаў, пухіры пушчу. А ты цяпер не ў Кіраўскім? — асцяроўша пацікавіўся Ляўчук.

— У Кіраўскім, ну,— ахвотна адказаў Кулеш.— Зашчамілі і нас, сволачы! Да ўчарашняга было ціха, а ўчора цісканулі. Чуеш, грыміць як? Адбіваемся.

Ляўчук ужо чуў, як грывела дзесьці ў тым напрамку, куды яны ехалі. Страляніна, праўда, была далекаватая, але густая, з раскоістым лесавым водгуллем.

— Слухай, а гэта часам не твой? — кінуў Кулеш на ягоную ношу.

— Не, не мой,— сказаў Ляўчук.— Друга майго.

— Во як! Ну што ж, зразумела.

— Не паспеў нарадзіцца і ўжо сірата. Ні бацькі, ні маткі.

— Вывае,— уздыхнуў Кулеш.— Цяпер гэта проста.

Ляўчук хуткім крокам сігаў поруч з рахманым Кулешавым конікам і паступова адыходзіў нутром ад усяго нядаўна ім перажытага. Мабыць, ён канчаткова ўжо ўратаваўся сам і ўратае малога — гэта галоўнае, хоць ён быў занадта ўмораны, каб як мае быць парадавацца з гэтай прычыны. Цяпер, калі столькі жахлівага засталася па той бок балота, якое ўсё ж уратавала яго, ён адчуў толькі цягучую тупую знямогу і, амаль бегучы за канём, усё кідаў наперад нецяглівыя позіркы — ці не пакажацца нарэшце той лагер? Ужо далей лагера ён не пойдзе, спярша выспіцца, а пасля, можа, пакажацца якому доктару са сваёй ранай. Мокрая, не перавязаная як след, яна то тупа балела, то пачынала нясцерпна свярбець на яго плячы,— па ўсім відаць, нарывала — не хапала яшчэ якога заражэння, што тады будзе рабіць? Цяпер яго пачала непакоіць рана.

— Ужо недалёка,— сказаў Кулеш.— Пераедзем ручай, і — лагер.

Ляўчук стомлена ўздыхнуў і зірнуў на малога — той, пэўна, драмаў. Дарожка ішла ўніз, з хваёвага грудка па лужку да ляшчынніку над ручаём, і тады яны ўбачылі здаля, як на тым баку, быццам ім напярэймы, без усякага парадку бягуць людзі з вінтоўкамі. Адзін, згледзеўшы іх, замахаў рукой, і Кулеш нацягнуў повад.

— Што такое?

На дарожку выбег смуглявы, з рашучымі жарсткаватымі вачамі чалавек у нямецкім мундзіры, з нямецкім аўтаматам у руцэ; на ягоных грудзях цяляпаўся вялікі бінокль, і Ляўчук здагадаўся, што, мабыць, гэта нейкі камандзір кіраўцаў.

— Кулеш, стой! — крыкнуў камандзір і закінуў на плячо аўтамат.— Хто такі? — калнуў ен Леўчука пагрозлівым позіркам.

— Гэта з «Геройскага»,— адказаў за яго Кулеш.— Во малога ў сямейны лагер нясём.

— Якога малога? — абурана закрычаў камандзір.— Усе ў строй! Немцы прарваліся, чуеш, што робіцца?

З ляшчынніку на дарогу выскачыла чалавек дзесяць партызан. Усе былі захаканыя, мусіць, ад доўгага бегу і нерашуча спыняліся, прыслухоўваючыся да нечаканай сутычкі іх камандзіра са знаёмым Куляшом і незнаёмым партызанам з «Геройскага».

— Што ж, з рабёнкам — у строй? — здзівіўся Кулеш.

— Ладна, ты вязі рабёнка! — хутка рашыў камандзір.— А ты — у строй! Дзе вінтоўка?

— Няма,— сказаў Ляўчук.— Во пісталет.

— Станоўся з пісталетам. За мной, марш!

Ляўчук секунду памарудніў, хацеў сказаць, што паранены, але ўзбуджаныя твары камандзіра і яго байцоў пераканалі яго, што лепей паслухаць. Такія не дужа стануць упрошваць або разбірацца ў тваіх апраўданнях — такія звычайна, калі што не так, хапаюцца за пісталет. Ляўчук гэта ведаў.

І ён аддаў малога Куляшу, які не дужа спрытна, з асцярогаю падняў яго на сядло.

— Галоўнае, да цёткі якой. Каб карміла,— напамніў Ляўчук.

— Будзе зроблена. Ты не турбуйся.

Чарнявы з гарачымі вачамі ўзбег на грудок вышэй і азірнуўся. Ляўчук, аднак, стаяў, чамусьці спалохаўшыся, што

Кулеш выпусціць малога, а той таўхануў стаптанымі абцасамі каня і раптам спыніўся.

— Гэй, а зваць яго як?

— Зваць? — здзівіўся Ляўчук. Сапраўды, можа ён развітваўся з ім назаўжды, а імя яму так і не даў. Ды ці ён думаў дагэтуль пра імя? Ён нават не спадзяваўся, што яно калі-небудзь спатрэбіцца.

— Віктар! — крыкнуў ён, прыпомніўшы, што так звалі Платонава.— Віктар, скажы. А прозвішча Платонаў. Віктар Платонаў.

— Ясна,

Кулеш памчаў па дарожцы і хутка схаваўся за павароткай, а Ляўчук зябка здрыгануўся ад свае мокрае вопраткі і стомлена пабег даганяць чарнявага. Ужо чутно было, як у тым кірунку бахнулi вінтоўкі, і першыя кулі струнка задзігалі ў ранішнім небе...

17

...Нейкі нядоўгі час ён пачаў пазіраць на балконы і не адразу, а неяк спакваля, здагадаўся, што трэці балкон над пад'ездам — іхні. Сапраўды, калі іх кватэра размяшчалася злева — значыць, вокнамі выходзіла ў двор, дзе быў гэты балкон з вузенькімі зашклёнымі дзвярыма, нейкімі кветкамі ў вазонах-карытцах, падвешаных да балясаў. Там жа было відаць плеценае крэсла-столік, з даху звісаў канец тойстага провада ад антэны. І тады нечакана для сябе ён убачыў там маладую жанчыну ў светлым халаціку, якая нячутна выйшла з пакоя, паліла са шклянога слоіка кветкі, зірнула ўніз і зноў нячутна знікла ў кватэры, пакінуўшы расчыненымг балконныя дзверы.

Ляўчук сядзеў, не ў стане адразу ўсвядоміць сэнс гэтай падзеі, хоць ён і разумеў, што дачакаўся. Так, ён дачакаўся столькі гадой чаканага свайго спаткання. Ён — там! Краем вока Ляўчук заўважыў чвэрць гадзіны назад, як нейкая пара прайшла ў пад'езд, але ён убачыў толькі спіну мужчыны, невысокага, вастраплегчага, з худымі локцямі, што тырчалі з кароткіх рукавоў тэніскі, і не надаў таму ўвагі. У ягоным уяўленні Платонаў быў іншы, і ён сядзеў яшчэ, усё прыглядаючыся да кожнага з рэдкіх тут, выпадковых пражоўжых. Ды, мусіць, настаў час уставаць. Жыццё рэдка песьціць чалавека спраўджаннем ягоных мараў, жыццё мае

звычайку рабіць па-свойму. Але і чалавек любіць, каб было па ягоньм, вось і ўзнікаюць тады нелады, якія часам кепска канчаюцца.

Пэўна, усё, пра што Ляўчук марыў гэтыя трыццаць гадоў — дзіцячая забавка, не болей. мабыць, усё будзе інакш. Але ён павінен даведацца, ЯК? Надта шмат спрасавалася ў тым яго партызанскім выпадку, з якім яму дажываць жыццё. Тым болей што пасля ўдача зусім пакінула яго. У канцы блакады аднялі руку, і ён заняў Грыбаедава месца ля коней у санчасці. Жыў успамінамі, галоўным з якіх быў гэты ўратаваны ім ад воўчае зграі малы, што затым невядома куды падзеўся. Як Кулеш павёз яго па дарозе, так Ляўчук ні разу болей яго і не ўбачыў. Пытайся ва ўсіх пры кожным выпадку, але ўсё марна. Каму было ведаць пра нейкае немаўля, калі прападалі сотні дужых, дарослых, вынослівых? Узнагародамі Ляўчука таксама не шмат надзялілі: у час, калі ён ваяваў, было не да гэтага, а пасля ён ужо не ваяваў — быў абознік. Таму найбольшую ўзнагародай для ягонага сумлення заставаўся гэты малы, цяперашні грамадзянін краіны Віктар Платонаў.

Паволі, перамагаючы нечакануго слабасць у нагах, Ляўчук устаў з свае лаўкі і пайшоў да пад'езда. Хваляванне ахапіла яго за ўсё разам: за тое даўно ім перажытае, за ягоную радасць і ягоныя страхі, за сваё, якое-ніякое, а ўжо пражытае жыццё, за сустрэчу, да якой ён імкнуўся трыццаць гадоў.

Стрымліваючы ў сябе нейкуго чуллівую, цёплую хвалю, ён паволі, з перадыхам, падняўся па лесвіцы на трэці паверх. Знаёмыя дзверы, як і раней, былі шчыльна зачынены, але цяпер ён пачуў за імі людзей і націснуў на кнопку званка. Ён чакаў, што нехта адчыніць, ды замест таго пачуў з глыбіні кватэры басавіты мужчынскі голас:

— Да, да! Заходзьце, там не зачынена.

І ён, забыўшыся зняць кепку, павярнуў ручку дзвярэй.

Быкаў В.

Воўчая зграя. Аповесць. Мн., «Маст. літ.», 1975. 144 с.

Трое партызан у час блакады трапляюць у складаную сітуацыю. Пасля жорсткае сутычкі з ворагам жывы застаецца толькі адзін, які робіць амаль немагчымае — выратаўвае маленькае дзіця...